ANTE MILOŠEVIĆ

STEĆCI I VLASI

REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE — SPLIT

1991.

Knjigu arheologa Ante Miloševića, ravnatelja Muzeja Cetinske krajine u Sinju, tiskamo kao drugu u nizu monografija koje znanstveno interpretiraju konzervatorske radove na spomenicima nacionalne baštine. Nije slučajno da se ova monografija temom tijesno veže uz prethodnu koja je obradila srednjovjekovnu nekropolu u Ričicama. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu pokušavao je osobito zadnjih godina pokrenuti intenzivniju zaštitu spomenika u zaleđu naše obale, koje nije bilo zapušteno samo u ukupnom gospodarskom pogledu, već i gotovo napušteno kao prostor nekoć toliko važnog kulturno povijesnog značaja. Već i prije smrti Stjepana Gunjače, koji je u velikoj mjeri uspio rekonstruirati umjetničku topografiju unutrašnjosti Dalmacije, pokušaji da se za nacionalnu povjesnicu ponovno »posvoje« prostori u kojima se jednom utemeljila hrvatska povijesna misao, svedeni su na napore nekolicine stručnjaka. Ipak, sustavni rad muzeja u Sinju i Kninu te splitskog Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture — osobito nakon potresa 1986. godine kad je šezdesetak najugroženijih spomenika, a među njima i najznačajnijih za taj kraj konzervatorski istraženo i popravljeno — otvorio je novo poglavlje i nove znanstvene probleme. Konačno su na tim prostorima započeti konzervatorski radovi na nizu srednjovjekovnih utvrda, koje čine osobito značajan spomenički sloj i u znatno širim prostornim okvirima (kninska tvrđava, drniška Gradina, imotska Topana, sinjski Grad i Kamičak, tvrđave u Vrgorcu i Vrlici, Nečven, Čačvina, Nutjak, Travnik). Mnogo se učinilo, naročito na popravku oštećenih crkava, samostana i manastira. Konzervatorska su istraživanja na mnogo mjesta omogućila da dotad »sivi« povijesni podaci ožive i da se potvrde konkretnim arheološkim i povijesno umjetničkim nalazima.

Knjiga Ante Miloševića u tom smislu predstavlja uzoran slučaj, pokazujući kako se niz pisanih povijesnih činjenica, imena i događaja može uvjerljivo »vratiti« u vlastiti prostor tek nakon izvedenih arheoloških radova i povijesno umjetničke analize. Takav metodski pristup vrednovali su i recenzenti knjige.

Sarajevski akademik Alojz Benac, među ostalim, piše:

»...Treba zabilježiti i konstataciju da su na području srednjeg toka rijeke Cetine sljemenjaci i visoki sanduci ograničeni na desnu obalu te rijeke, a Sinjsko polje je ostalo bez tih spomenika. U isto vrijeme u kasnom srednjem vijeku postoje i groblja bez stećaka; ona odražavaju kontinuitet iz ranijeg vremena, jer su locirana uz ranosrednjovjekovne crkve. Iz te činjenice Ante Milošević izvodi zaključak da nekropole sa stećcima pripadaju novopridošlom stanovništvu, odnosno doseljenim Vlasima. Ovo dokumentuje i nizom historiografskih podataka, naročito onih koji se odnose na vlast Nelipića...

... Ne spominjući druga razmatranja (klesarske radionice, uloga nekih feudalnih porodica itd), Ante Milošević je svojim rukopisom ponudio jedno zanimljivo — kombinovano djelo. S obzirom na potrebu dalje regionalne obrade fenomena stećaka, ovo djelo se upravo kreće u tom pravcu. Ono je u izvjesnom smislu pandan ranijim monografijama tipa Olovo, Kupres, Ludmer, a kombinovanje stilske analize i historijske faktografije daje ovom djelu značajnu težinu...«

A drugi recenzent, zadarski profesor Nikola Jakšić piše:

»... Iz komparativnih analiza i postignutih rezultata autor nadalje utvrđuje šire zaključke o migracijama Vlaha u 15. stoljeću na prostoru od Cetine prema Imotskom i Kupresu i to slijedom povijesnih epizoda iznjedrenih na sukobima lokalnih dinarskih suvremenih velikaša Kosača, Talovaca, Fraknopana te Mletačke Republike i Turskog carstva. Prema ponuđenoj interpretaciji u naznačenom se povijesnom okviru pod zaštitom moćnika organizira vlaški vojnički sloj koji ratuje kao najamna vojska, te susljedno dinarski pejsaž oplemenjuje okupljenim skupinama monumentalnih nadgrobnih spomenika — mramorima ili stećcima.

Kompozicijska, simbolička i figurativna problematika postiže kod ovog autora novu dimenziju, prelazeći s imanentno likovne na socijalnu, radioničku i migracijsku, a sve usko uvjetovano povijesnim epizodama. U toliko se sustavnije i sugestivnije pojašnjava i razvoj figuralnih, arhitektonskih i simboličkih motiva od sredine prema kraju 15. stoljeća. Ponuđeni rezultati, opcije i prijedlozi pače aktualiziraju određenu problematiku naznačenu ranije kod pojedinih autora (primjerice M. Wenzel) podupirući neke recentnije teorije o stećcima i njihovim nositeljima. No ovoga su puta građane na posve novoj i posve originalnoj argumentaciji. No upravo se takvim postupkom podupiru znatnije rezultati onih autora koji stećke vide kao nadgrobne spomenike obogaćenog i ratničkog sloja Vlaha, onog koji se stavljao u vojničku službu feudalnog moćnika i zauzvrat bio bogato nagrađen.

Istančan osjećaj za uočavanje problema, posebice onakvih koje predase historiografija rijetko postavlja, instinktivan osjećaj za detalj, za epizodu koja samo naizgled kao da lateralno dotiče maticu povijesnog tijeka, osobeno je obilježje istraživača zanimljivog i suvremenog metodskog pristupa, pače osobnog metodskog postupka posebice ilustrativnog na relaciji pisana građa — spomenička baština — povijesni prostor. Na tim se segmentima gradi cjelina, otkrivaju nova pitanja, utiru posve novi puteljci u dinarskom kršu...«

Vjerujemo, dakle, da će i objavljivanje ove knjige potaknuti zanimanje u slojevitu problematiku kulturno-povijesnog razvoja i spomeničke baštine u zaleđu Jadranske obale, te da će se znanstvene monografije u ovoj seriji među izdanjima splitskog Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture još više proširiti.

Uredništvo

Stećci su općenito kameni, monolitni, vodoravni ili uspravni nadgrobni spomenici prizmatična oblika s ravnom ili dvostrešnom gornjom plohom, s postamentom ili bez njega. Karakteristični su za područja današnje Hercegovine, srednje i istočne Bosne, Podrinja i Dalmacije (osobito od Cetine na jugoistok), te manjim dijelom za ovima susjedna područja Crne Gore, Kosova i zapadne Srbije, Posavine i sjeverozapadne Bosne (sl. 1)[1]. Kvantitetom i kvalitetom nesumnjivo su najbogatija arheološka ostavština kasnog srednjeg vijeka na ovom području, vidljivo različita od svih drugih spomenika takva sepulkralnog karaktera poznatih tadašnjem svijetu. Te već poodavno uočene konstatacije uvjetovale su do danas velik broj napisanih članaka, dužih i kraćih rasprava, te monografskih opširnih kataloških i sistematskih pregleda[2], koji imaju za cilj prvenstveno proučavanje porijekla, datiranja, te kulturne i etničke pripadnosti tih spomenika. Uprkos toj opsežnoj literaturi, za sve ove osnovne probleme vezane za pručavanje stećaka danas još uvijek nemamo cjelovitih i općeprihvatljivih rješenja.

Prema razrađenoj i danas važećoj tipologiji tih spomenika (ploča, sanduk, sljemenjak, stup, križina i antropomorfni stećak)[3], većina istraživača pretpostavlja da su se osnovni oblici stećaka razvili iz nadgrobnih ploča, pri čemu je najstariji takav datirani »stećak« nadgrobna ploča trebinjskog župana Grda iz druge polovice 12. stoljeća. Stećci u obliku sanduka i sljemenjaci ne pojavljuju se prije polovice, odnosno kraja 14. stoljeća[4], dok dva preostala osnovna oblika, uspravni stup i krstača, nisu stariji od polovice 15. stoljeća[5]. Te druge kao jedine »uspravne oblike stećaka« stručna literatura dovodi u vezu s nišanima — uspravnim monolitnim kamenim spomenicima iznad muslimanskih (turskih) grobova. U našim se krajevima muslimanski uspravni nišani pojavljuju već krajem 14. stoljeća, najprije u novoosvojenim makedonskim i srpskim oblastima, a nedugo zatim, vjerojatno već polovicom 15. stoljeća (dakle prije pada Bone pod Turke 1463. godine), i u nekim dijelovima istočne Bosne[6]. U vezi s proučavanjem porijekla stećaka zanimljivo je da nadgrobna ploča, kao početni stadij u njihovom tipološkom razvoju, nije svojstvena samo teritoriju kasnijeg rasprostiranja stećaka, nego je kao opće-

[1] *Š. BEŠLAGIĆ*, Stećci — kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.; *ISTI*, Stećci — kultura i umjetnost, Sarajevo 1982., 61—70.

[2] Opširnu bibliografiju vezanu za proučavanje stećaka vidi u: *ISTI*, nav. dj., 587—612.

[3] O tipologiji stećaka vidi: *ISTI*, nav. dj., 75—128.

[4] *M. WENZEL*, Bosnian and Herzegovinian tombstones — who made them and why, Südost-forschungen XXI./1962., 102—143; *Š. BEŠLAGIĆ*, nav. dj., 117—124; *P. ANĐELIĆ*, Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984., 490.

[5] *Š. BEŠLAGIĆ*, nav. dj., 121—124.

[6] *ISTI*, Nišani XV. i XVI. vijeka u Bosni i Hercegovini, Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH, LIII./1978., 13—18.

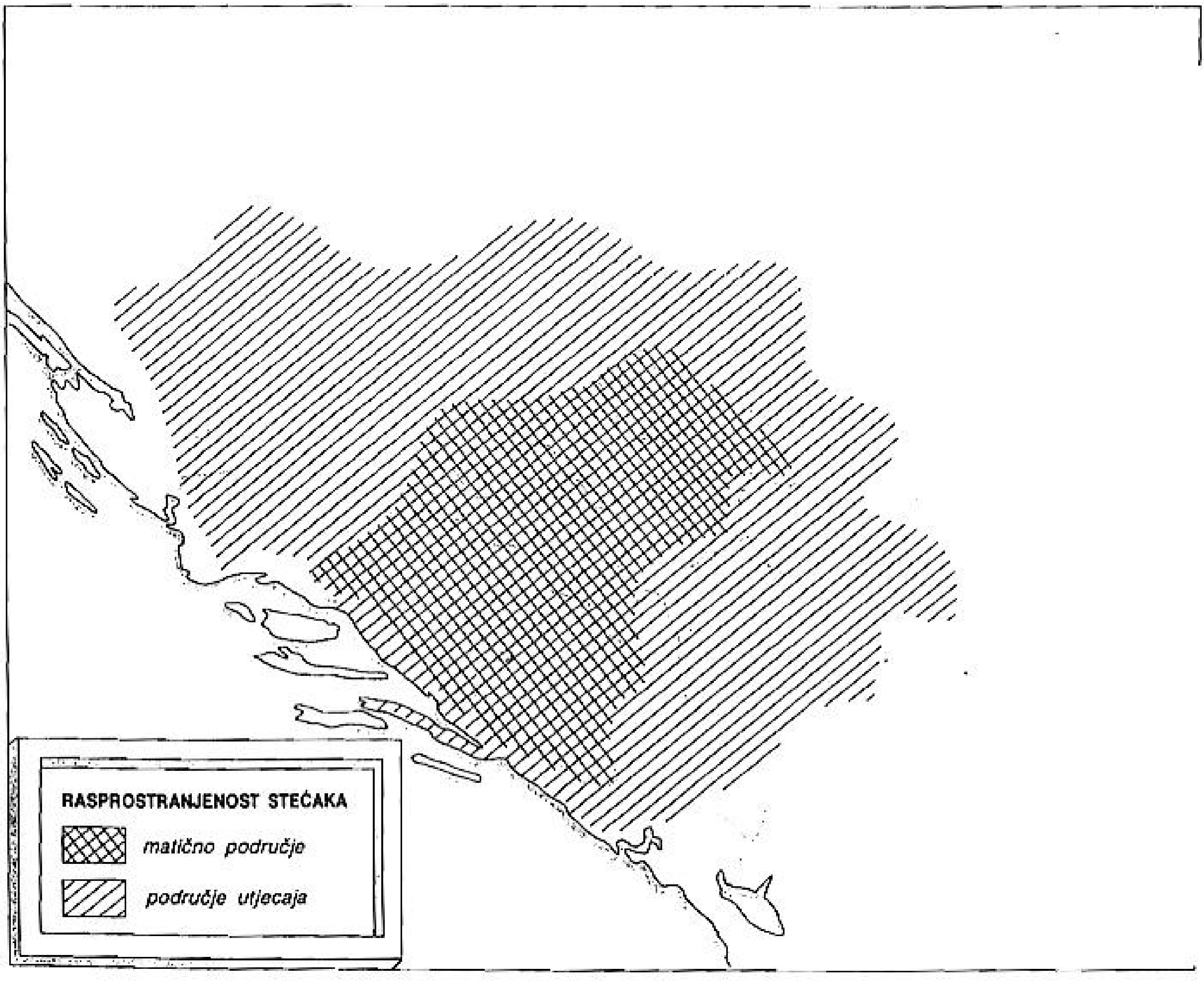

1
Rasprostranjenost stećaka

nitu pojavu nadzemnog označavanja groba tokom cijelog srednjeg vijeka nalazimo i u mnogim drugim zemljama, prvenstveno zapadnomediteranske geografske pripadnosti[7]. Ovakve konstatacije dakako, dovode u pitanje opravdanost općeg naziva stećak za sve te oblike, izuzevši sanduke i sljemenjake. Slijedom takvih razmišljanja, nadgrobne ploče srednjovjekovne Hercegovine i Bosne i susjednih im krajeva (posebno Dalmacije), trebalo bi stoga tretirati kao općeprihvaćen način nadzemnog označavanja groba u onovremenom zapadnoevropskom svijetu, od kojih se ove u našim zemljama, posebno one u 14. i 15. stoljeću, ponekad razlikuju načinom obrade i izbornom ornamentalnih motiva (na pločama, posebno u Dalmaciji, prevladavaju heraldički ornamentalni motivi), a ovi su opet, od slučaja do slučaja, prilagođeni različitim klesarskim sposobnostima, te soteriološkim i eshatološkim shvaćanjima mikrosredine u kojoj se podižu. Uspravni stupovi i križine, također nemaju tipološke veze s primarnim oblicima stećaka (sanduci i sljemenjaci), nego su to po svoj prilici nove sepulkralne tekovine kasnog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini i sasvim iznimno u drugim susjednim krajevima. Ovi oblici su nastali vjerojatno kao rezultat težnje starosjedilačkog stanovništva ovog područja, da se svojim uspravnim nadgrobnim spomenicima tokom 15., 16., pa i 17. stoljeća i nakon smrti vizualno distingvira od novog muslimanskog stanovništva i njihovih uspravnih nišana. Pri tome je svakako zanimljiva činjenica da se na području izvan rasprostiranja nišana u to vrijeme ne javljaju ni takvi uspravni kršćanski nadgrobnici. Jedinu sponu ovih uspravnih kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika na stećcima ponekad (pogotovu u vrijeme njihova nastanka) predstavlja njihova ornamentika, što je i sasvim razumljivo s obzirom na izuzetnu klesarsku tradiciju već usvojenog načina ukrašavanja tih spomenika koja svoj vrhunac doživljava upravo polovicom 15. stoljeća, dakle neposredno prije prve pojave tih uspravnih nadgrobnika. Pogotovo, ako znamo da se klasični oblici stećaka (sanduci i sljemenjaci) već od kraja 15. ili prvih decenija 16. stoljeća više ne klešu[8].

Nasuprot proučavanjima porijekla i datiranja stećaka, tumačenje njihove kulturne pripadnosti znatno je zapleteniji problem, a u cjelini uzevši, njegovo je rješenje danas dvojako. Različita tumačenja stećcima utvrđuju ili vjersku ili pak etničku pripadnost. Pored izdvojenih pretpostavki o vjerskoj pripadnosti stećaka koje donose G. Wilke[9] i Đ. Basler[10], dominantnu teoriju o takvoj njihovoj pripadnosti donosi veća grupa autora koji već od polovice 19. stoljeća tim spomenicima utvrđuju prvenstveno bogumilski karakter, odnosno njihovu isključivu povezanost s bogumilskim hereticima srednjovjekovne bosanske crkve[11]. Novijeg datuma su pretpostavke o etničkoj pripadnosti stećaka, pri čemu je primarna teorija o bliskoj povezanosti ove grupe kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika s onovremenim vlaškim stanovništvom Hercegovine i Bosne[12]. Ovdje izdvajam i, prema dosadašnjim rezultatima istraživanja, neuvjerljiva mišljenja o etničkoj pripadnosti stećaka koja donose D. Mandić[13] i V. Skarić[14].

Ni jednu od tih pretpostavki međutim, prema sadašnjem stupnju istraženosti, nije moguće potpuno uopćiti i primijeniti je na sve oblike i glavninu spomenika takvog karaktera. Stoga suvremena stručna literatura pri utvrđivanju kulturne pripadnosti tih kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika sve češće nalazi izlaz u kompromisnim rješenjima potencirajući njihovu opću društvenu pripadnost u kojoj gore predložena jednostrana vjerska ili etnička rješenja ne mogu uvijek ponuditi zadovoljavajući konačni rezultat[15]. Nerijetko takva razmišljanja promoviraju i novu, etatističku teoriju o pripadnosti stećaka, pri čemu se njihova pojava, rasprostiranje i kulturna pripadnost dovode u vezu s nastajanjem i razvojem bosanske srednjovjekovne države[16]. Takvi zaključci su nesumnjivo posljedica nedovoljne kritičnosti, prvenstveno u tipološkoj razradi tih spomenika, pri čemu se pod stećcima podrazumijevaju svi kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici današnje Bosne i Hercegovine i njoj susjednih krajeva. Netom predložena tipologija, ograničena samo na sanduke i sljemenjake, pruža proučavanjima pripadnosti stećaka sasvim nove mogućnosti. Ovim ću radom stoga, polazeći od takvih pretpostavki nastojati osnažiti mišljenja onih autora koji nastajanje i razvoj tih monumentalnih nadgrobnih spomenika kasnog srednjeg vijeka (posebno sljemenjaka) vežu uz vlaški dio stanovništva, i to prvenstveno polazeći od rezultata istraživanja stećaka i grobalja sa stećcima na području cetinske regije. Stoga ću u početku iznijeti nekoliko općih zapažanja vezanih za proučavanje ovih kasnosrednjovjekovnih nadgrobnika upravo na ovom području. Polazište u ovim razmatranjima predstvljaju mi rezultati nedavnih arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja s tri stećka sljemenjaka

[7] *M. WENZEL*, nav. dj., 109; *A. BENAC*, Jedan istoriski pogled na izučavanje stećaka, Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja, Skopje 1982., 199; *N. MILETIĆ*, Stećci — arheološki i likovni aspekt, ista publikacija, 235.

[8] *M. WENZEL*, nav. dj., 139—143.

[9] *G. WILKE*, Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilen Denkmälern, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (dalje: GZM) XXXVI./1924., 27—38. Izvore simboličkih motiva na stećcima Wilke traži u dalekoj mediteranskoj duhovnoj i religioznoj koncepciji. Slična razmišljanja za jedan dio ukrasnih motiva na stećcima vidi u: *B. GABRIČEVIĆ*, Antička nekropola u Sinju — Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku Arheološkog muzeja u Splitu (dalje VAHDalm) LXXVI/1983., 89—96.

[10] *Đ. BASLER*, Neke likovne paralele na stećcima, Naše starine XIII., Sarajevo 1972., 123—133. Likovnom izrazu na stećcima Basler nalazi paralele u kasnoromaničkoj umjetnosti, a u simboličkim prikazima na stećcima prepoznaje tri komponente: predkršćansku, kršćansku i manihejsku (pogonsko-kršćanska sekta pod utjecajem koje su bili i bogumili srednjovjekovne bosanske crkve).

[11] *A. SOLOVJEV*, Bogumilska umjetnost, Enciklopedija Jugoslavije 1/1955., 644—645. Sažete prikaze teorije o bogumilskoj pripadnosti stećaka vidi u: *A. BENAC*, nav. dj., 195—205; *N. MILETIĆ*, nav. dj., 231—239; *Š. BEŠLAGIĆ*, Stećci — kultura i umjetnost, 485—519. Ova suvremena istraživanja pokazuju da izuzetno zamršen i slojevit problem proučavanja pripadnosti stećaka nipošto ne može biti zadovoljen isključivim rješenjem o ovakvoj njihovoj vjerskoj pripadnosti, te da problem pripadnosti stećaka treba promatrati odvojeno, bez užeg povezivanja s nastankom i razvojem srednjovjekovne bosanske crkve.

[12] *M. WENZEL*, nav. dj., 102—143.

[13] *D. MANDIĆ*, Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima, Hrvatska revija XVI., Paris 1968., 237—246; *ISTI*, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim 1967., 65—96. Mandić pretpostavlja da su nadgrobni kameni stećci rezultat poganskog obreda sharanjivanja nepokrštenih Hrvata Južne ili Crvene Hrvatske (ne Južne i Crvene Hrvatske, kako to navodi *Š. BEŠLAGIĆ*, nav. dj., 521), nastao već u prvim decenijama 7. stoljeća, odnosno neposredno po doseljenju. Mandićevu teoriju o hrvatskom porijeklu stećaka prihvaća i *A. ŠKOBALJ*, Obredne gomile, Sv. Križ na Čiovu 1970., 235—244.

[14] *V. SKARIĆ*, Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova, GZM XL./1928., 141—144. Usp. i *M. HADŽIJAHIĆ*, Prilog Skarićevoj hipotezi o porijeklu stećaka, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973., 287—296. Prema Skariću stećci vode porijeklo iz slavenske pradomovine, personificirajući svojim oblikom (posebno sljemenjaci) grob kao »vječnu kuću«. Pretpostavlja dalje da su stećci prvobitno bili izrađeni od drveta, a vremenom se, pod utjecajem novih kulturnih prilika i geografskih uvjeta, počinju izrađivati od kamena.

[15] *A. BENAC*, nav. dj., 197.

[16] *Š. BEŠLAGIĆ*, Neki noviji rezultati istraživanja stećaka, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973., 279—286; *P. ANĐELIĆ*, nav. dj., 487—491. Takvu je ideju možda nastojao i promovirati posljednji znanstveni skup o stećcima (»Stećak — međaš srednjovjekovne Bosne«) održan u Sarajevu od 4. do 7. ožujka 1986. godine.

u selu Bisku, udaljenom oko 20 km južno od Sinja (sl. 2). No, prije svega, držim da je uputno makar ukratko upozoriti na dosadašnje rezultate koje je donijela »vlaška teorija« o pripadnosti stećaka, te na sam pojam Vlah i vlaški, prvenstveno u onom njegovom dijelu koji se odnosi na prostorno polazište mojeg razmatranja, a to je Cetinska krajina, odnosno kasnosrednjovjekovno kneštvo Nelipića ili pak ranosrednjovjekovna cetinska županija.

Prve pretpostavke o vlaškoj pripadnosti stećaka u stručnoj literaturi donosi B. Hrabak, a potporu svojim zaključcima nalazi prvenstveno u uzročnoj vezi između pisanih povijesnih izvora i njihova odnosa prema osobama spomenutim na rijetkim sačuvanim natpisima na stećcima[17]. Razmišljanja o vlaškoj pripadnosti stećaka dobila su u značenju objavom studije M. Wenzel[18]. Autorica je ovdje obradila šesnaest takvih nadgrobnih spomenika s približno datiranim natpisima budući da oni spominju povijesno poznate osobe[19]. Istom metodom utvrđuje kronologiju razvoja stećaka s najstarijim datiranim primjerkom (ploča) oko 1220. godine. Pojavu visokih monumentalnih stećaka pretpostavlja oko 1360. godine, a stećke s likovnim prikazima oko 1435., odnosno 1477. godine. Po istoj autorici cjelokupna produkcija stećaka prestaje oko 1505. godine kada Vlasi prelaskom na muslimanstvo gube svoju plemensku organizaciju i značajke etničke zasebnosti[20]. Za stećke s likovnim prikazima ukrašene scenama lova, kolâ i viteških turnira, te prikazima jelena, konja i ljudskih figura s uzdignutim rukama dekorativno uokvirenih arkadama i klasičnim motivom vinove loze, pretpostavlja da pripadaju tipičnim vlaškim spomenicima, pri čemu i danas najveću koncentraciju takvih stećaka nalazimo upravo na tzv. vlaškim područjima, a to je središnja Bosna i južna Hercegovina[21]. Takve pretpostavke M. Wenzel o vlaškoj pripadnosti prvenstveno ukrašenih stećaka uglavnom nisu prihvaćene. Kao osnovne zamjerke predbacuje joj se nedovoljno poznavanje etničkih prilika u srednjovjekovnoj Bosni, relativno malen broj analiziranih stećaka i pri tome ograničenost na usko područje njihova rasprostiranja, te činjenica da na Balkanu ima i »vlaških područja« bez stećaka[22]. Ako, uvažavajući znanstvnu akribiju, prethodne dvije primjedbe donekle i mogu stajati, treća je upravo besmislena, jer bi takvom logikom razmišljanja trebalo očekivati da, primjerice, i cjelokupan slavenski narod (ili barem onaj na Balkanu) u to vrijeme ima istovjetne kulturne dosege i jednaku civilizacijsku razinu.

Na »vlašku teoriju« o pripadnosti stećaka prethodno su svoje negativne primjedbe iznijeli D. Mandić i A. Škobalj[23].

Nove značajne potvrde vlaške pripadnosti većine stećaka pružaju nedavno provedena antropološka proučavanja skeletnih ostataka u grobovima pod samim stećcima, pri čemu je utvrđeno, da najveći dio ove populacije upućuje na čisti dinarski antropološki tip, što bi značilo da su pokojnici pod stećcima velikom većinom autohtonog (antropološki neslavenskog), tj. pretežno vlaškog porijekla[24]. Ovdje dolazimo do pojma Vlah i vlaški, pri čemu, čini mi se, za objašnjenje ovih pojmova treba prihvatiti rješenja koja nudi P. Skok[25]. Ondje se navodi da su Vlasi pokretno stanovništvo nomadskog karaktera koje se primarno bavi stočarstvom, a nerijetko trgovinom i plaćeničkim vojničkim pozivom, što im je sve zajedno u poznatim okolnostima stanja kasnosrednjovjekovnog feudalnog društva na ovom prostoru osiguravalo veliko značenje i znatnu materijalnu korist. Također se pretpostavlja da pojmovi Vlah i vlaški ne označavaju u to vrijeme samo socijalni status, nego i njihovu zasebnu etničku pripadnost, pri čemu je to na Balkanu primarno starosjedilačko (neslavensko) stanovništvo.

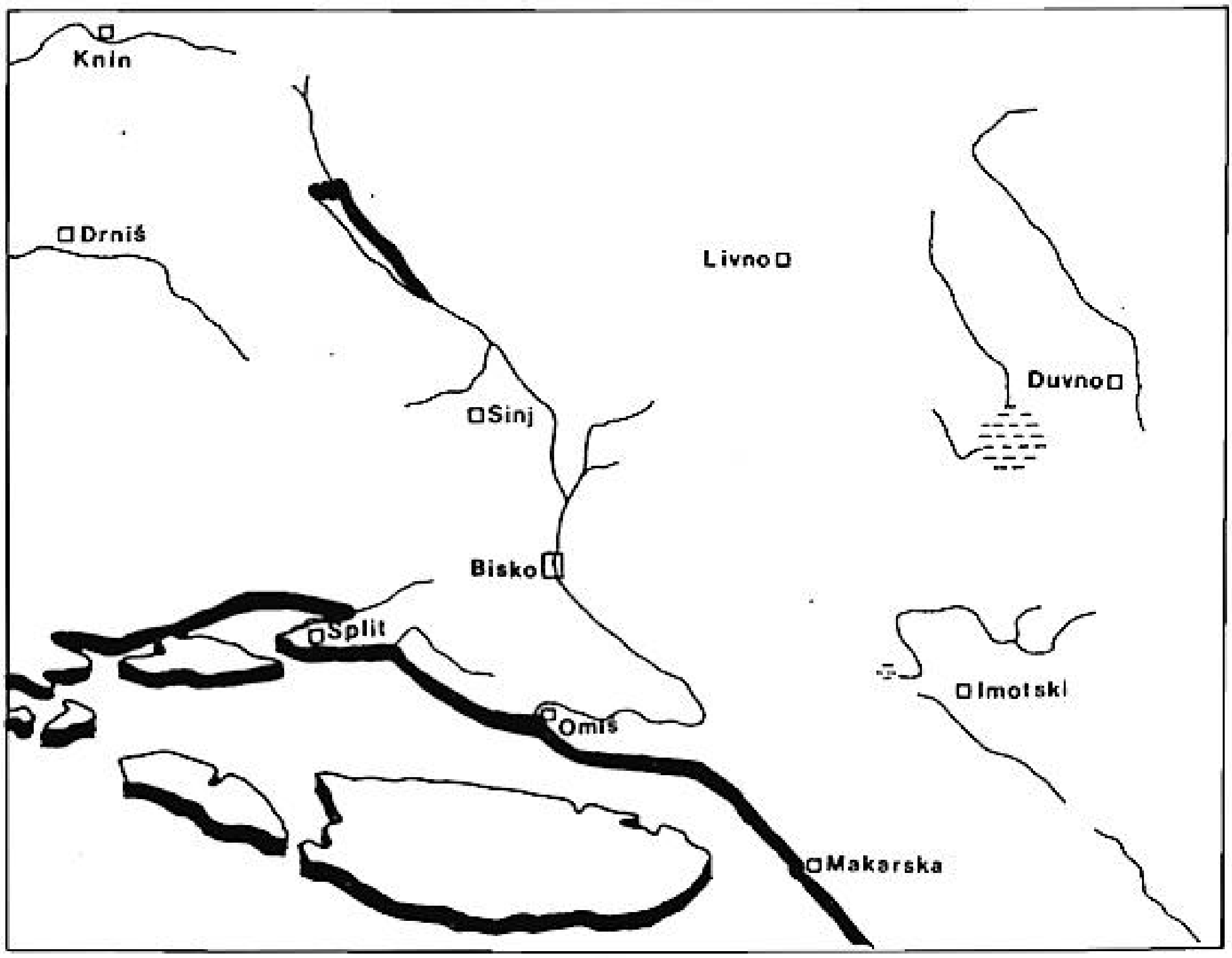

2
Položaj Biska u Dalmaciji

Zasebna etnička pripadnost Vlaha naspram ostalog stanovništva srednjovjekovnog Blakana nerijetko je u povijesnim izvorima vrlo dobro potvrđena[26], a u nekoliko pisanih povijesnih dokumenata takva njihova etnička zasebnost posebno je naglašena upravo na području Cetinske krajine. U tom smislu izdvajam najprije darovnicu hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika (1342.—1382.), kojom se 1345. godine razbaštinjenom kninskom vojvodi Ivanu II. Nelipiću (1344.—1379.), pored ostalih posjeda daruje i »...castrum nostrum regale Zyn vocatum cum districtu eius Cetina appellato..., simulcum vinuersis ipsorum tenutis villis, possessionibus et eorum incolis seu *populis Croatis et Olachis*...«[27] U Cetini 14. stoljeća darovnica dakle razlikuje dvije skupine stanovništva: Hrvate i Vlahe. Dobra potvrda etničkoj zasebnosti Vlaha u Cetini su i navodi iz tzv. »Zakona za cetinske Vlahe« što ga je 1436. godine na Klisu potvrdio hrvatski ban Ivan Frankopan (1432.—1436.) kao baštinik Nelipićevih posjeda u Dalmaciji[28]. Taj »zakon« jasno razlikuje dvije socijalne grupe cetinskih Vlaha, pri čemu se navodi: »... Ki Vlah ima selo, da služi s unčom, a ki nima sela, taj na konji s ščitom i mačem, ali strilami i s mačem...«[29] Razlikuju se dakle cetinski vlasi koji imaju stalna naselja i plaćaju porez, te oni koji su nomadi i obvezni su služiti u vojsci (konjici). Isti »vlaški zakon« ukazuje i na etničku zasebnost cetinskih Vlaha naspram ostalog stanovništva kasnosrednjovjekovne Cetine. Pri tome se navodi: »... I da *ni nad njimi nijedan Hrvatin vojvoda*, ner jedan izmeju njih da je vojvoda nad njimi, ki njima zapovida, s našim se knezom dogovaraje. I da im je pitanje poda Vsinjem, a *na njih pitanje da ne sida ni jedan Hrvatin*, ner njih knezi i suci njih... I da nemore otdati najamnik ni lovas na gospodara, *i Srblin da ne more otdati na Vlaha, ni Vlah na Srblina... I da ne drže Hrvati Vlahov* mimo jednog bravara...«[30]. Ove zakonske odredbe, dakle, jasno razlikuju tri etničke skupine tadašnje Cetinske krajine: Hrvate, Vlahe i Srbe[31]. O naseljenosti Vlaha u Cetini kasnoga srednjeg vijeka i posebno odnosu takve njihove naseljenosti prema današnjoj rasprostranjenosti groblja sa stećcima kasnije će biti više riječi, a za sada upozoravam samo na konstataciju S. Dragomira koji navodi, da su glavna područja Vlaha u kasnosrednjovjekovnoj Dalmaciji bila na prostoru između Šibenika, Trogira i Dinare s jačim naseobinskim uporištima u Kninu, Vrlici i Nutjaku nedaleko od Trilja[32]. Uočljivo je da upravo ova područja u Dalmaciji, dakle kninsko, vrličko i triljsko danas imaju najveći broj sačuvanih groblja sa stećcima, posebno sljemenjacima i visokim sanducima.

Vraćam se sada polazištu ove rasprave, a to je kasnosrednjovjekovno groblje sa stećcima u selu Bisku južno od Sinja (sl. 3).

3
Bisko — Poljanice, sljemenjaci sektora A (sa zapadne strane)

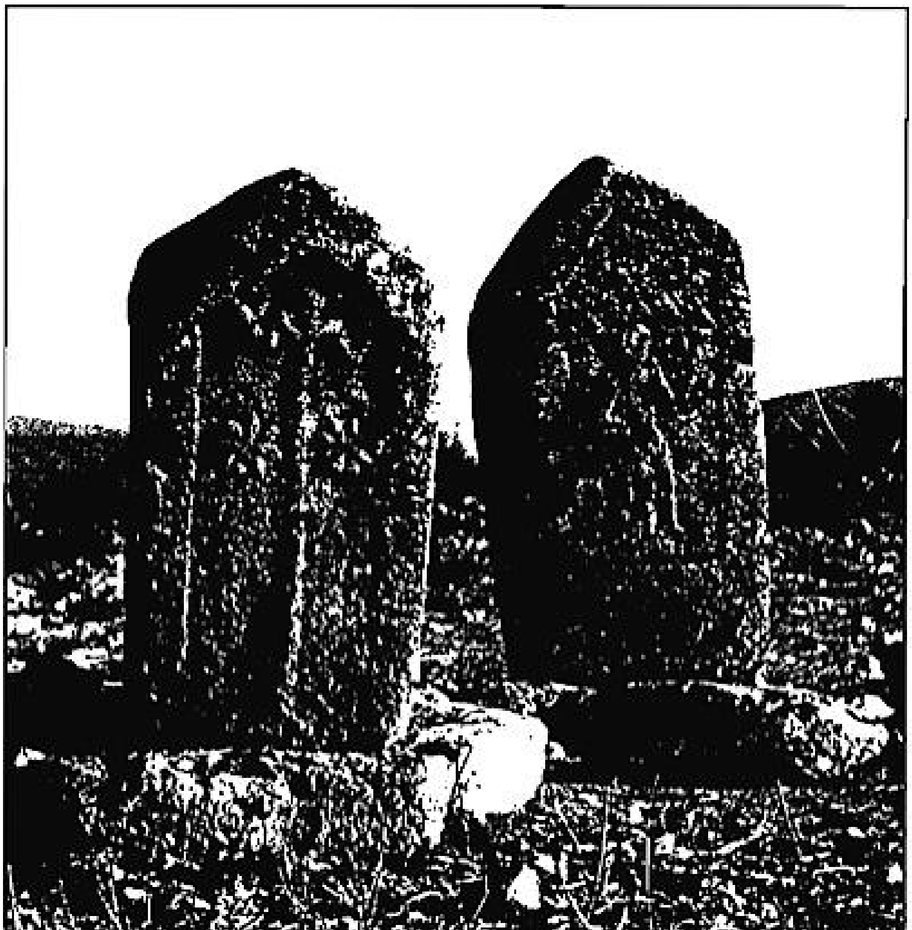

[17] *B. HRABAK*, Prilog datovanju hercegovačkih stećaka, GZM N. s. VIII./1953., 325—328; *ISTI*, O hercegovačkim vlaškim katunima..., GZM N. s. Etnografija, XI./1956., 29—39.
[18] *M. WENZEL*, nav. dj., 102—143.
[19] *ISTA*, nav. dj., 122—137.
[20] *ISTA*, nav. dj., 109—110, 140.
[21] *ISTA*, nav. dj., 110—114, 139—143.
[22] *Š. BEŠLAGIĆ*, Stećci — kultura i umjetnost, 520—527.
[23] Vidi bilj. 13.
[24] *Ž. MIKIĆ*, Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka u umjetnosti BiH u Sarajevu (dalje: Godišnjak), XXIII./1985., 55—70 i tamo navedena starija literatura o ovom problemu.
[25] *P. SKOK*, Vlah, Enciklopedija Jugoslavije 8/1971., 514.
[26] Pored vrlo opsežne literature koja upozorava na ovaj problem, posebno ovdje upućujem na: *B. HRABAK*, O hercegovačkim vlaškim katunima..., GZM N. s. Etnografija, XI./1956., 29—39; *K. JIREČEK*, Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima, Zbornik Konstantina Jirečeka I., Posebna izdanja Srpske akademije nauka, knj. CCCXXVI./1959., 193—204; *D. MANDIĆ*, Postanak Vlaha, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963., 515—567; *Š. KULIŠIĆ*, O nekim problemima etničkog razvitka našeg dinarskog stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starinicima, Godišnjak V./1967., 191—212; *ISTI*, Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti, isti časopis, 233—241; *N. VUKČEVIĆ*, Etimologija pojma »Vlah« i njegova razna značenja, Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi 7, 1981., 315—342.
[27] *T. SMIČIKLAS*, Diplomatički zbornik, XI./1913., 250, br. 192.
[28] *N. KLAIĆ*, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972., 279—281.
[29] *ISTA*, nav. dj., 279.
[30] *ISTA*, nav. dj., 280—281.
[31] O društvenoj organizaciji cetinskih Vlaha vidi posebno u: *ISTA*, Društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj s posebnim obzirom na njegov razvitak u Cetinskoj krajini, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, izd. Hrvatskog arheološkog društva sv. 8/1984., 265—271, te posebno u radu: *M. ANČIĆ*, Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV. st., Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 14/1987., 69—98. Rad M. Ančića je na žalost iz tiska izišao kad je ovaj prilog već bio zgotovljen za tisak, pa u mnogočemu sukladne njegove i ovdje dobivene rezultate nije uvijek bilo moguće uspoređivati.
[32] *S. DRAGOMIR*, Vlahii si Morlacii, Studiu din istoria românismului balcanic, Cluj 1924., 13—21.

Groblje je smješteno na južnom rubu male kraške zaravni Poljanice nedaleko od desne obale Cetine, udaljeno oko 0,5 km istočno od zadnjih kuća Biska (sl. 4)[33]. S obzirom na vidljive monumentalne nadgrobnike i ranije je bilo predmetom interesa istraživača. Bez šireg osvrta i opisa spomenika, usputno su ga registrirali L. Katić[34], A. Škobalj[35] i M. Wenzel[36].

Svi grobovi na tom groblju raspoređeni su u tri skupine (naše oznake: sektor A, B i C), pri čemu je posljednja skupina grobova (sektor C) sekundarno ukopana u veliku prapovijesnu grobnu kamenu gomilu (sl. 5). Slijedi opis grobova, grobnih nalaza i nadgrobnih spomenika.

[33] Istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja sa stećcima na Poljanicama u Bisku obavljena su u sklopu opsežnih zaštitnih arheoloških istraživanja uvjetovanih izgradnjom HE »Dale« na rijeci Cetini oko 5 km nizvodno od Trilja (*A. MILOŠEVIĆ*, Bisko kod Sinja, Arheološki pregled 1985., 60—61). Ta su istraživanja s prekidima obavljana od prosinca 1984. do polovice travnja 1985. godine. Dragocjenu pomoć pri ovim istraživanjima pružili su mi dr. Nikola Jakšić iz Zadra, dokumentarist i preparator Ika Prpa-Stojanac iz Splita, student arheologije Nedjeljko Tomašević iz Sinja, te povremeno fotograf Živko Bačić, mr. Vanja Kovačić i preparator Ivo Donelli, svi iz Splita. Na ovom mjestu im svima još jednom srdačno zahvaljujem. Sve nalaze i terensku dokumentaciju s ovih istraživanja čuva Muzej Cetinske krajine u Sinju.

[34] *L. KATIĆ*, Stećci u Imotskoj krajini, Starohrvatska prosvjeta (dalje: SHP) III. ser. sv. 3/1954., 163, sl. 58a, 58b.

[35] *A. ŠKOBALJ*, nav. dj., 295—297.

[36] *M. WENZEL*, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965., T. XXX./6, LXXXIV./15, LXXXVIII./11.

Tošo Dabac
Stećci na Kupresu
1958.

4
Položaj kraške zaravni Poljanice u Bisku

5
Smještaj kasnosrednjovjekovnog groblja na Poljanicama u Bisku

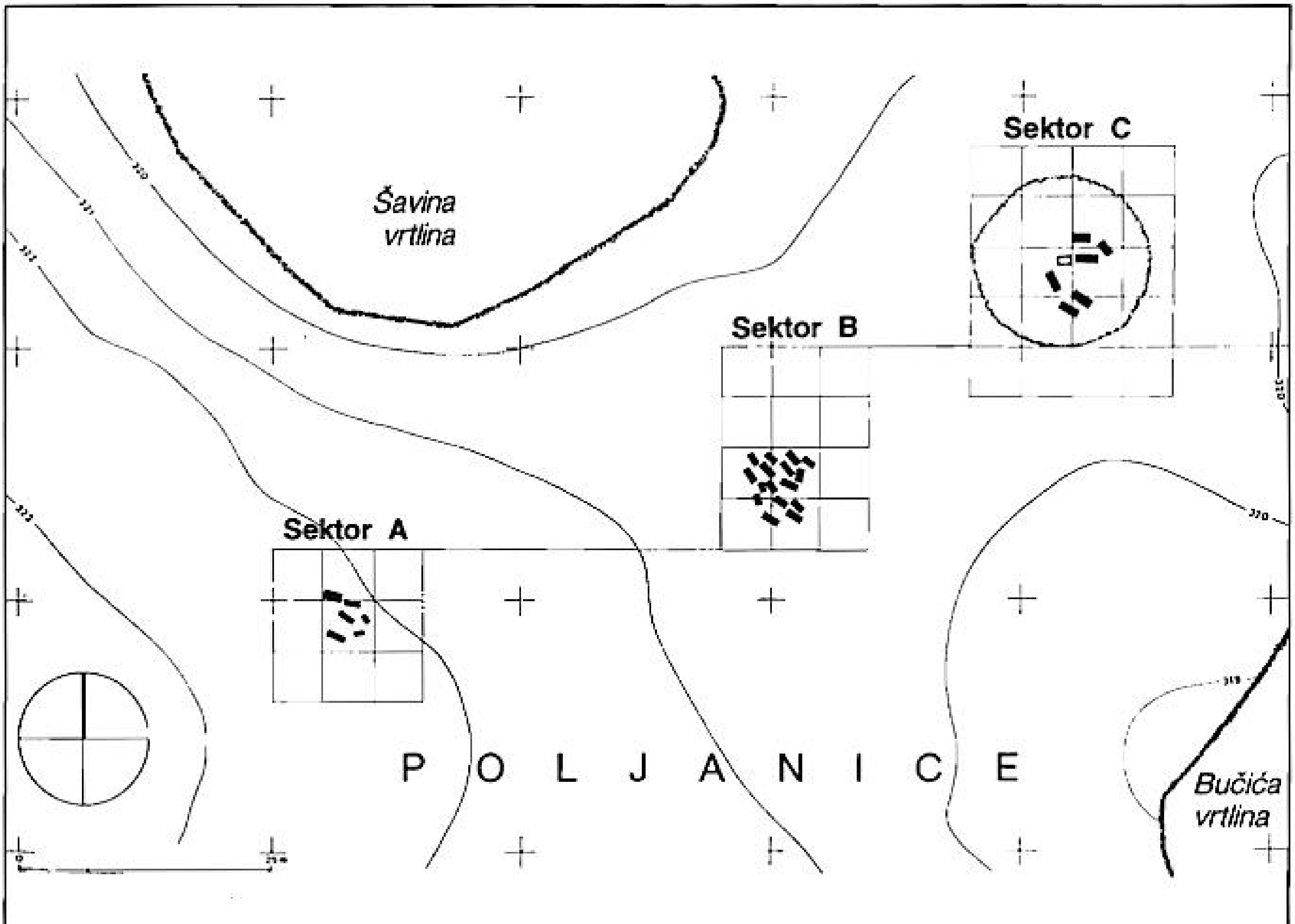

Sektor A

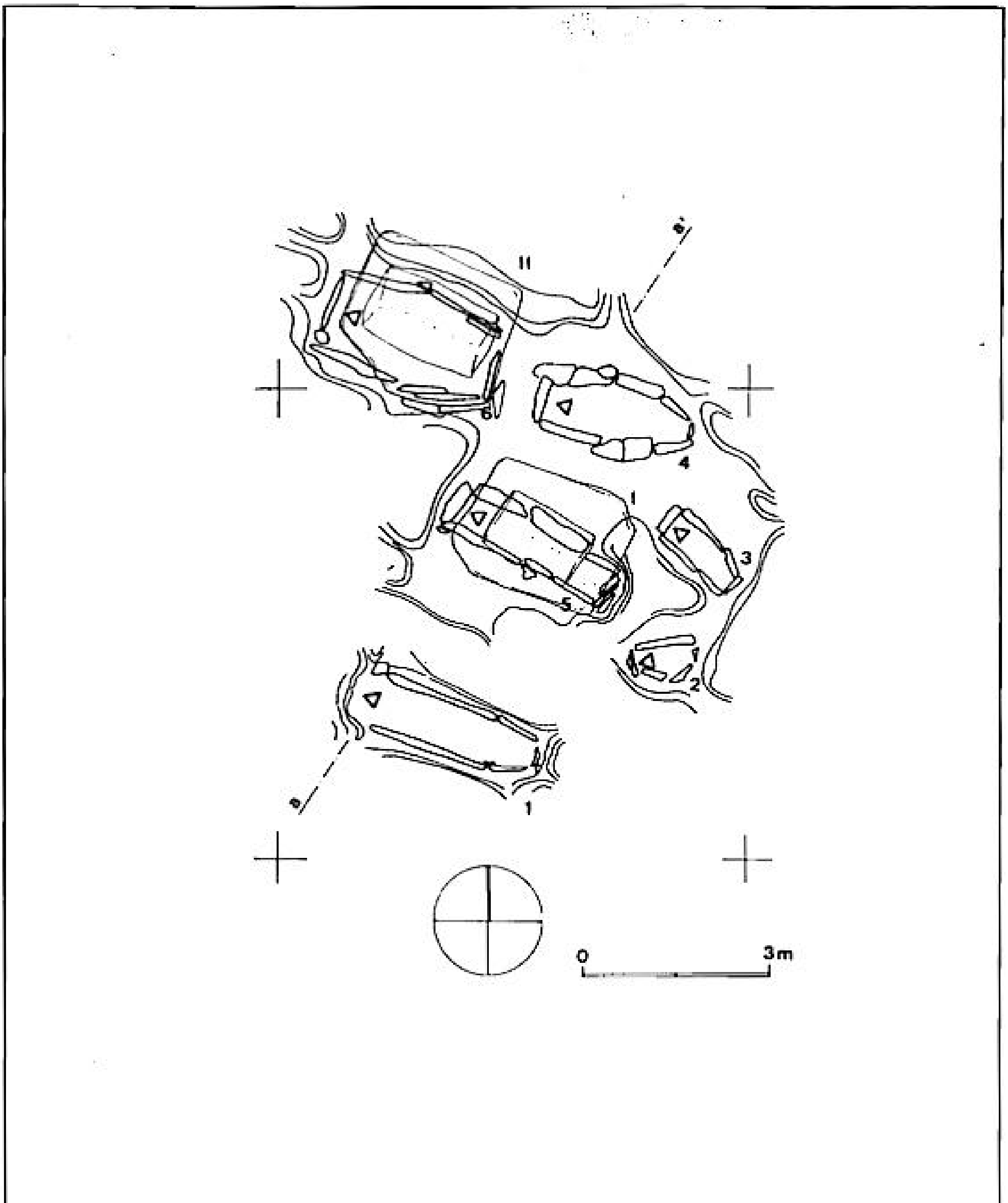

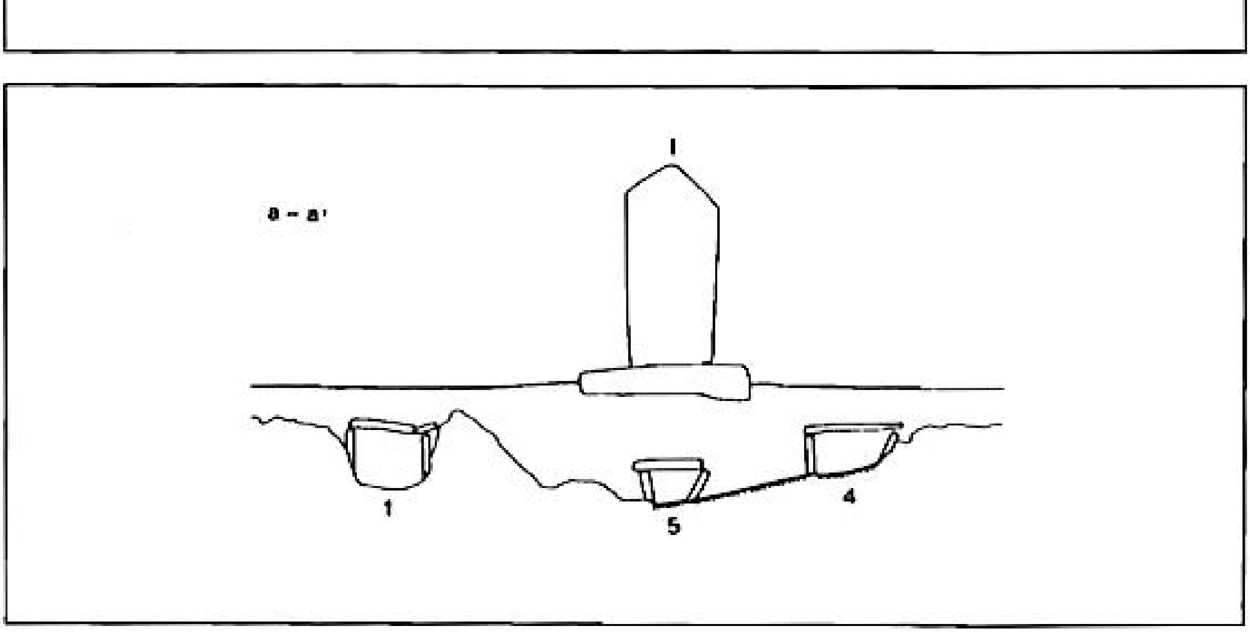

6
Grobovi i stećci sektora A kasnosrednjovjekovnog groblja na Poljanicama u Bisku

Grob 1 je ovalna oblika orijentiran zapad-istok s otklonom prema sjeveru. Dužina mu je 194 cm, širina 52—57—26 cm, a dubina 68 cm. Grobna jama je uklesana u kameni živac većim dijelom obložena okomito postavljenim pločama od vapnenca. Istim pločama grob je bio i pokriven. Dno groba je kameni živac. U grobu je bila sahranjena jedna odrasla osoba (muškarac preko 45 godina)[37] na leđa u ispruženom položaju, s glavom na zapadnoj strani groba, desnom rukom na prsima, a lijevom na trbuhu (sl. 7, sl. 8). Uz lijevu karličnu kost skeleta nađena je veća željezna pojasna kopča dužine 6,9 cm i širine 8,8 cm. Osrednje je sačuvana. Otvor kopče s iglom je izduženog »D« oblika, a za remen je bila pričvršćena kroz uski pravokutni otvor (sl. 9).

37 Za osnovne antropološke podatke o skeletima u grobovima ovog groblja iskrenu zahvalnost dugujem prof. dr. Živku Mikiću iz Beograda. On je ujedno na ovim skeletima obavio i sva druga potrebna mjerenja i proučavanja i o tome priprema posebnu studiju.

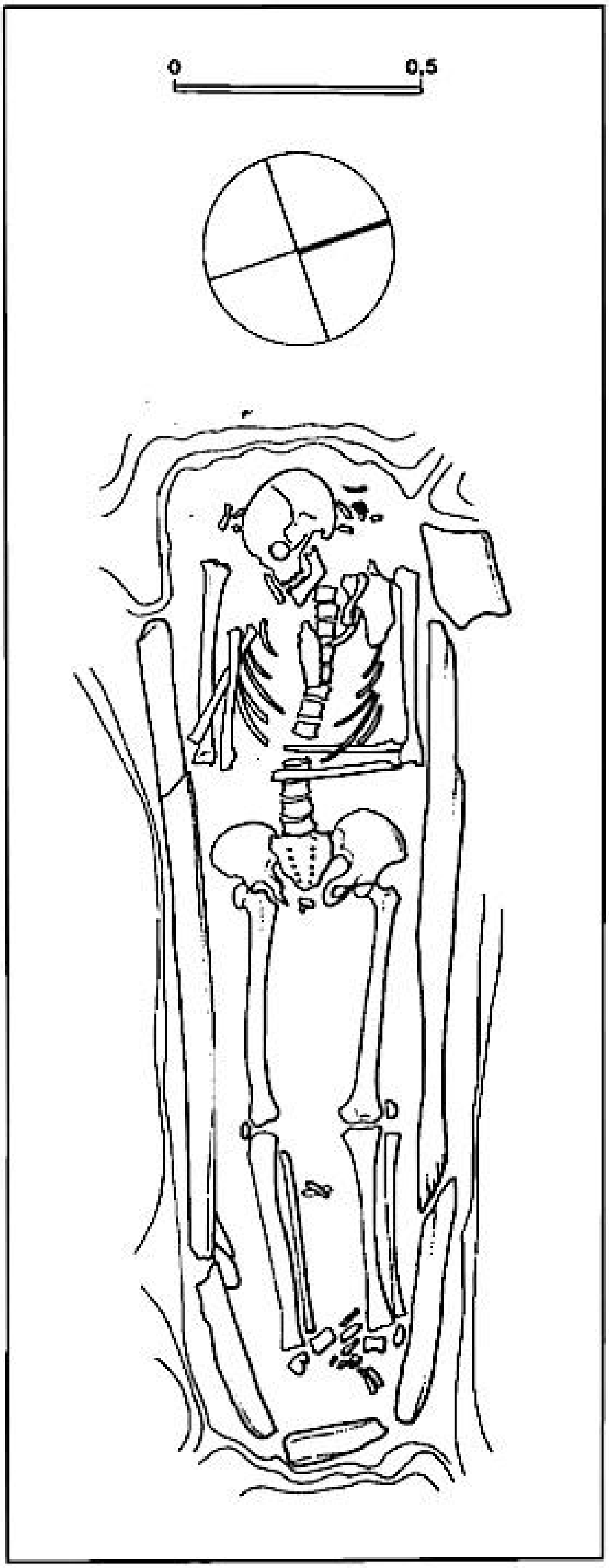

7
Bisko — Poljanice, grob 1

8
Bisko — Poljanice, grob 1

9
Željezna pojasna kopča iz groba 1

Grob 2 je pačetvorinasta oblika potiskom zemlje deformiran na južnoj strani. Orijentiran je zapad-istok s otklonom prema jugu. Dužina mu je 61 cm, prosječna širina 20 cm, a dubina 35 cm. Grobna jama je ukopana u crvenu zdravicu, obložena okomito postavljenim pločama od neobrađena vapnenca. Pokrov nije sačuvan, a dno mu je bilo popođeno malim kamenim pločama. U grobu je bio vrlo slabo sačuvan skelet novorođenčeta, položena na leđa u ispruženu položaju. Glava skeleta je na zapadnoj strani groba. Nema nalaza.

Grob 3 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjeverozapad-jugoistok. Dužina mu je 91 cm, širina 32 cm, a dubina 54 cm. Grobna jama je ukopana u crvenu zdravicu obložena okomito postavljenim pločama od neobrađana vapnenca. Istim pločama grob je bio pokriven i popođen. U grob su istovremeno bila sahranjena dva djeteta položena na leđa u ispruženu položaju s glavama na sjeverozapadnoj strani groba (sl. 11). Na dnu groba između lubanja skeleta nađen je dosta oštećen srebrni soldin mletačkog dužda Francesca Foscaria (1423—1457). Najveći sačuvani promjer novčića je 1,3 cm. AV.: u sredini slabo sačuvan lik dužda u profilu nadesno s veksilom u ruci i uokolo oštećen natpis . . . RIDVX; Rv.: u sredini krilati lav sv. Marka drži knjigu Evanđelja i uokolo slabo sačuvan natpis . . . MARC. . . VEN. . . Novac je kovan u Veneciji 1443—1444. godine[38] (sl. 10).

[38] Za čitanje i atribuciju tog, inače vrlo slabo sačuvanog novčića zahvaljujem kolegici Vedrani Delonga iz Splita.

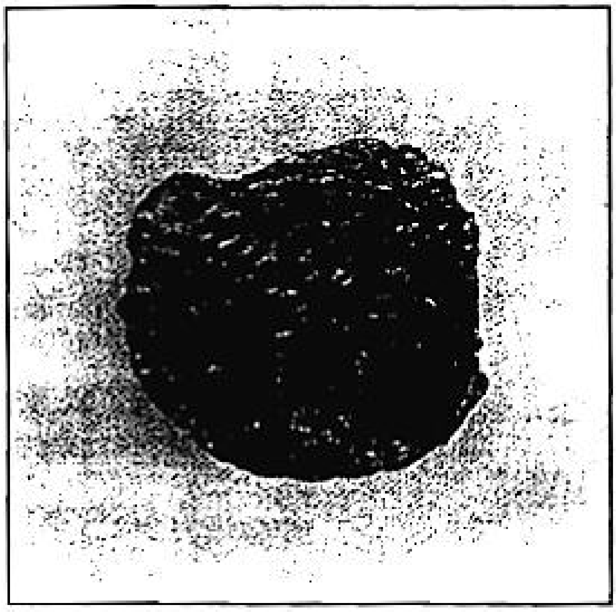

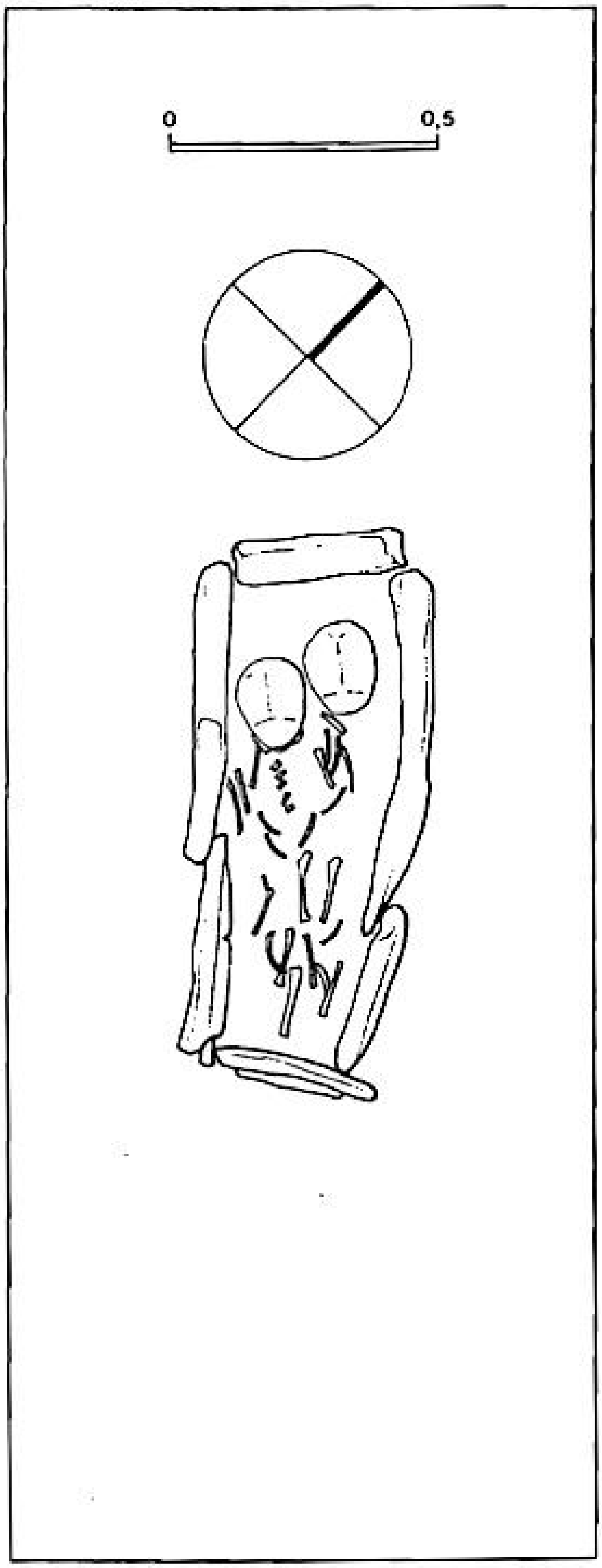

10
Srebrni novčić iz groba 3

11
Bisko — Poljanice, grob 3

Grob 4 je trapezoidna oblika orijentiran zapad-istok s malim otklonom prema sjeveru. Dužina mu je 150 cm, širina 55—80—35 cm, a dubina 63 cm. Grob je ukopan u crvenu zdravicu obložen okomito postavljenim neobrađenim pločama od vapnenca. Istim pločama grob je bio i pokriven. Dno groba je zemljano. U grobu je bila sahranjena jedna odrasla osoba na leđa u ispruženu položaju s glavom na zapadnoj strani groba i rukama prekriženim na karlici (sl. 12). Uz desnu ključnu kost skeleta nađeni su vrlo skromni ostaci srebrne srmene bordure dužine 6,5 cm i širine 0,5 cm (sl. 13).

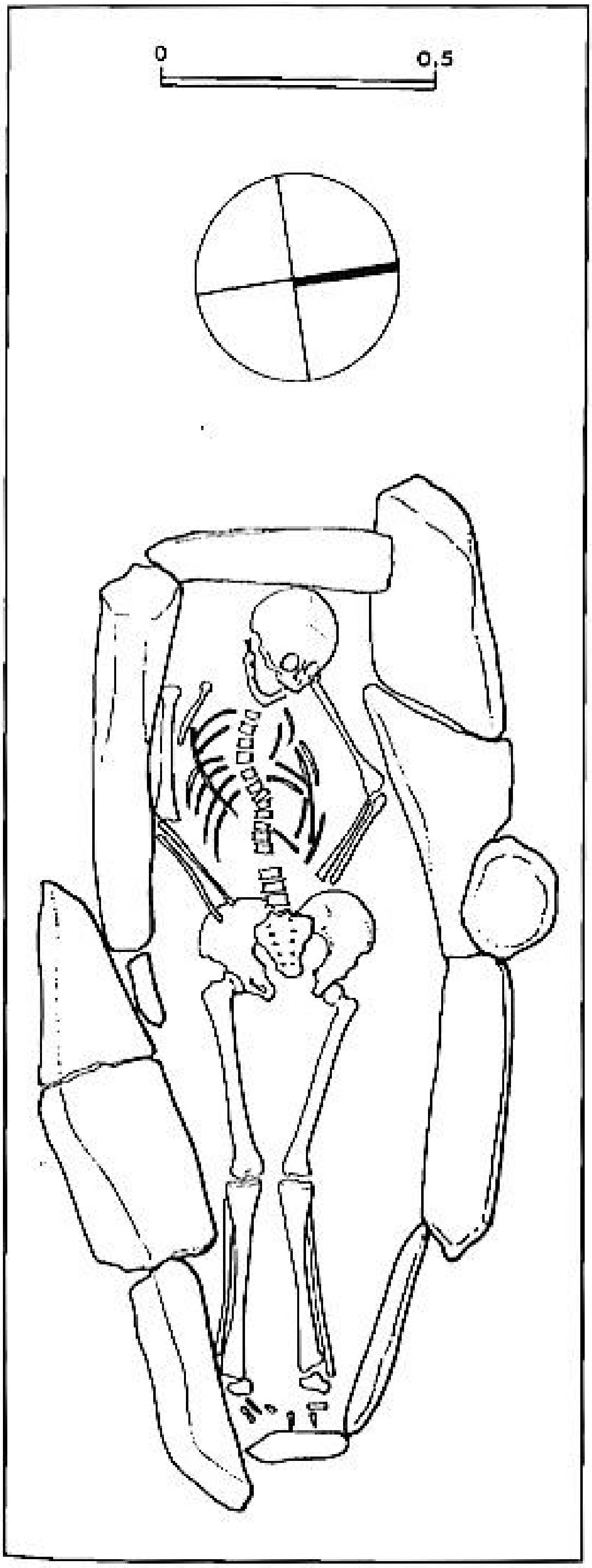

12
Bisko — Poljanice, grob 4

13
Srebrna srmena bordura iz groba 4

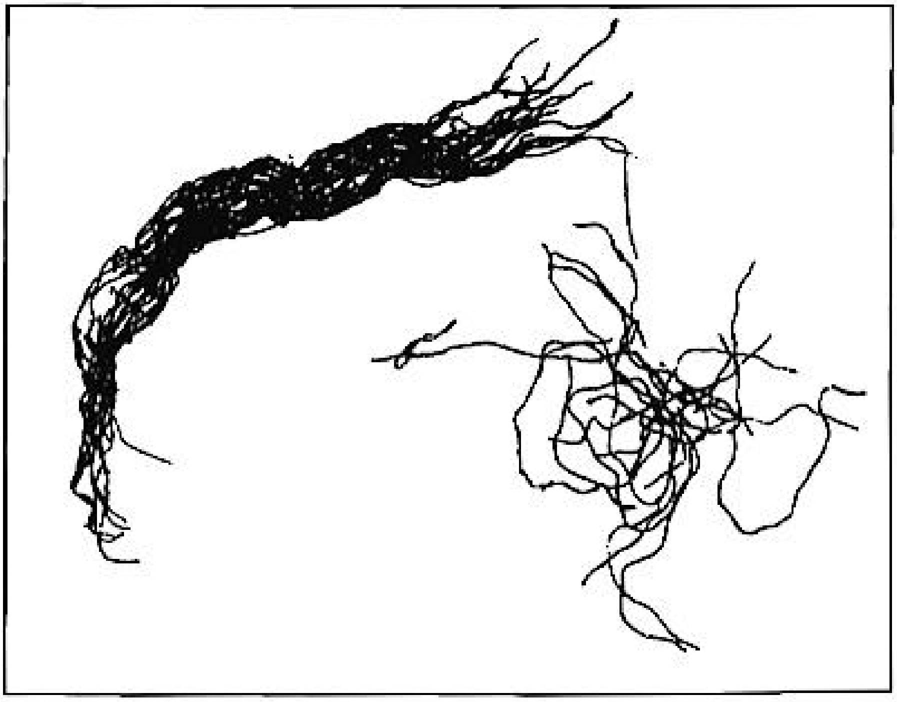

5

14
Stećci i grobovi sektora A (ispod pločastih postamenata vidljivi su kameni učelci)

15
Bisko — Poljanice, sljemenjaci sektora A (s južne strane)

Grob 5 je pačetvorinasta oblika orijentiran zapad-istok s većim otklonom prema sjeveru. Dužina mu je 172 cm, širina 32 cm, a dubina 101 cm. Grob je većim dijelom ukopan u crvenu zdravicu, a kameni živac je prilikom ukopa oklesan samo na istočnoj strani groba. Obložen je i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. Na pokrivnim pločama iznad donožne i uzglavne ploče groba bila su dva učelka od kamenih ploča kao orijentacija prilikom postavljanja stećka na grob (sl. 14). U grobu su bile sahranjene dvije odrasle muške osobe, pri čemu je ukop druge (starosti oko 60 godina) dislocirao skeletne ostatke prethodno ukopanog pokojnika (starosti preko 45 godina). Ostaci drugog pokojnika su u grob bili položeni u ispruženu položaju na leđa s glavom na zapadnoj strani groba, desnom rukom na trbuhu, a lijevom na prsima (sl. 16). Uz stopala drugog skeleta pronađene su dvije željezne karičice promjera 1,5 cm od kojih je jedna čitava, a druga prelomljena u tri dijela (sl. 25/1,2). Nad zemljom grob je bio označen monumentalnim sljemenjakom prizmatična oblika položenim na kameni pločasti postament. Sljeme stećka je dvostrešno s lučno povijenim hrptom ukrašenim tordiranom vrpcom. U trokutastim zabatima na užim bočnim stranama sljemenjaka je po jedna osmerokraka cvjetna rozeta. Plitkim reljefima ukrašene su sve četiri bočne strane stećka, pri čemu je njegov krovni dio od sanduka sa svih strana odvojen ornamentom tordirane vrpce. Na užoj bočnoj istočnoj strani je reljefni prikaz križa na trokutastom postamentu i s perforiranim romboidno oblikovanim gornjim krakovima. Na užoj bočnoj zapadnoj strani je reljefni prikaz muške figure okrenute polulijevo s mačem u spuštenoj desnoj i križem u podignutoj lijevoj ruci. Na dužim bočnim stranama (sjevernoj i južnoj) identičan je reljefni motiv kola koje držeći se za ruke plešu po jedna ženska i dvije muške figure. Najveća visina sljemenjaka je 180 cm, širina 140 cm, a debljina u visini početka dvostrešnog sljemena 75 cm. Veličina pločastog postamenta je 180 × 130 × 23 cm (sl. 17, sl. 18)

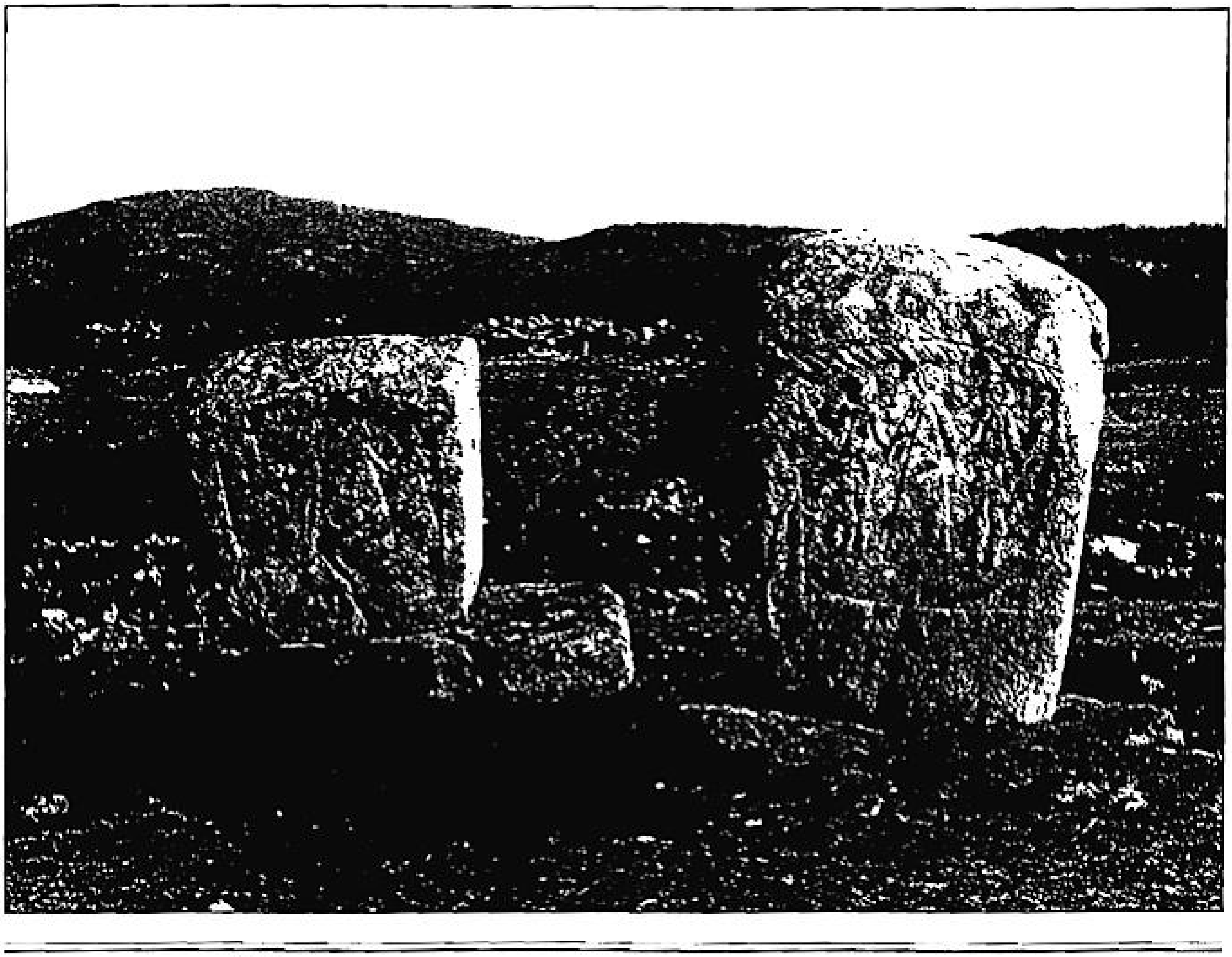

16
Bisko — Poljanice, grob 5

17
Bisko — Poljanice, sljemenjak iznad groba 5 (zapadna i južna strana)

18
Bisko — Poljanice, sljemenjaci iznad groba 5 (istočna i sjeverna strana)

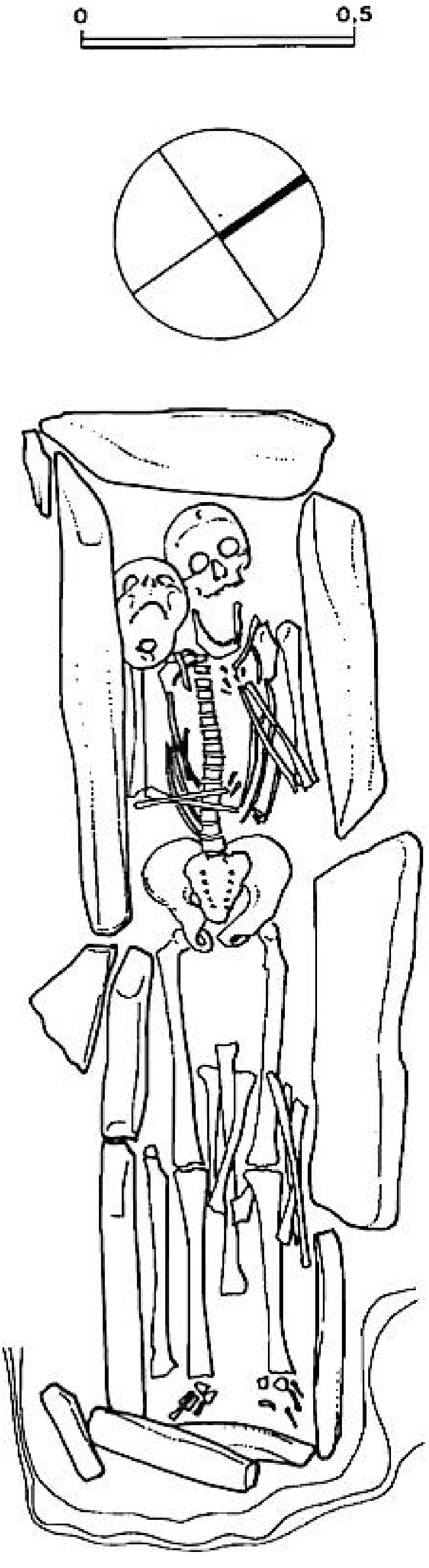

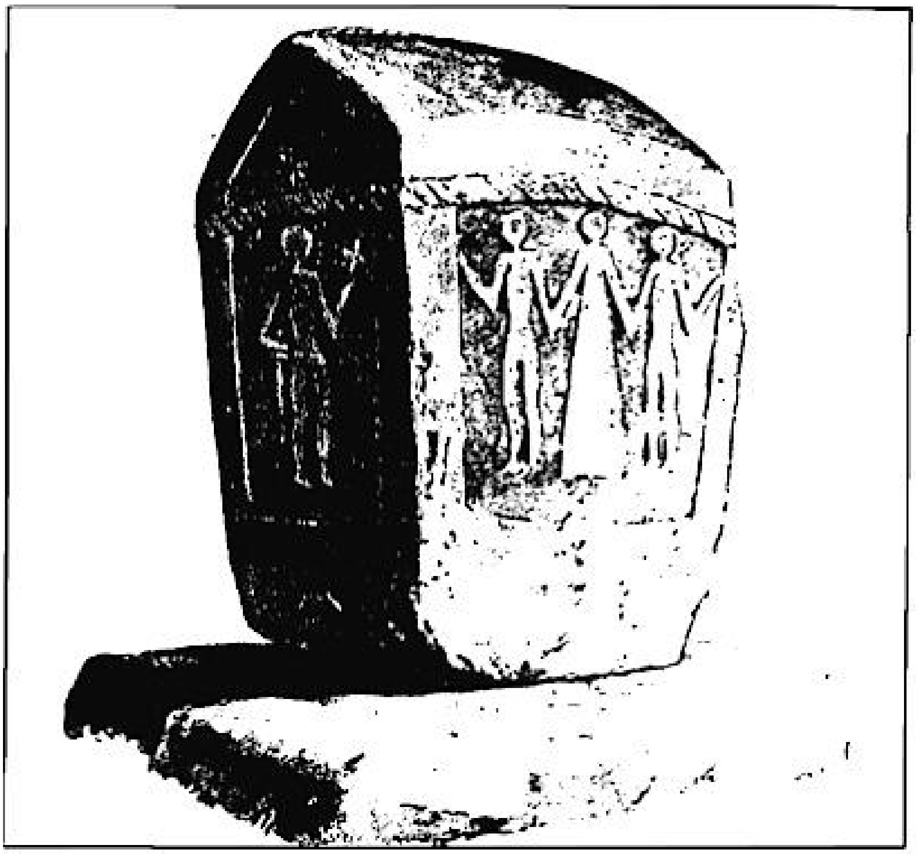

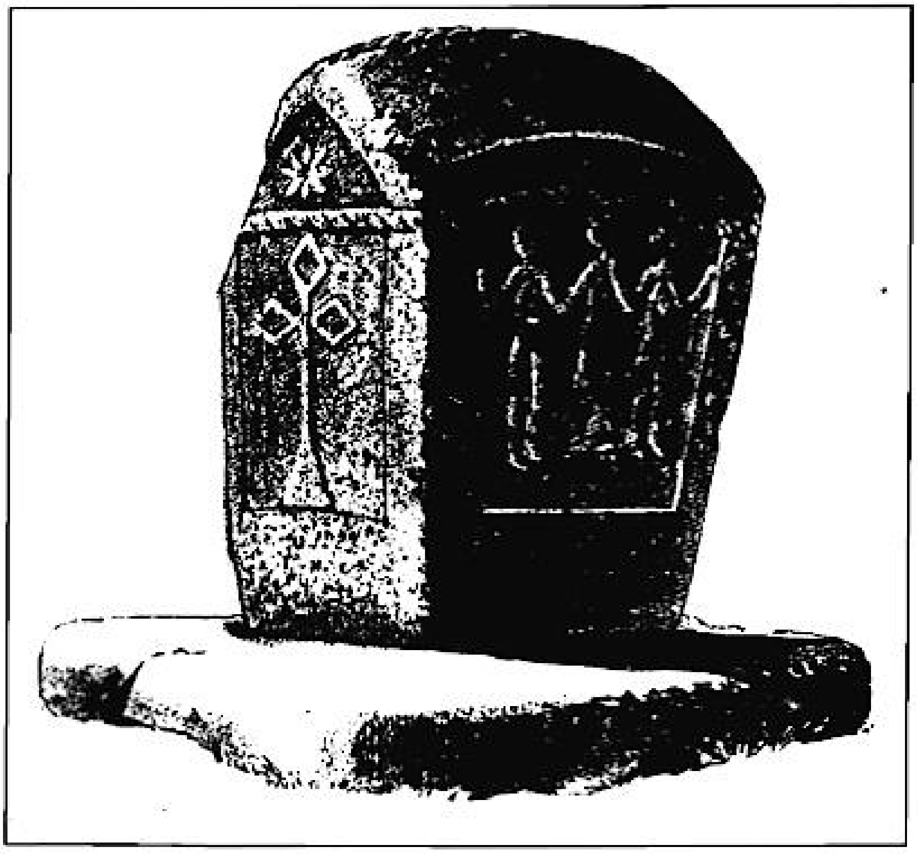

19
Bisko — Poljanice, grob 6

20
Bisko — Poljanice, sljemenjaci sektora A (s istočne strane)

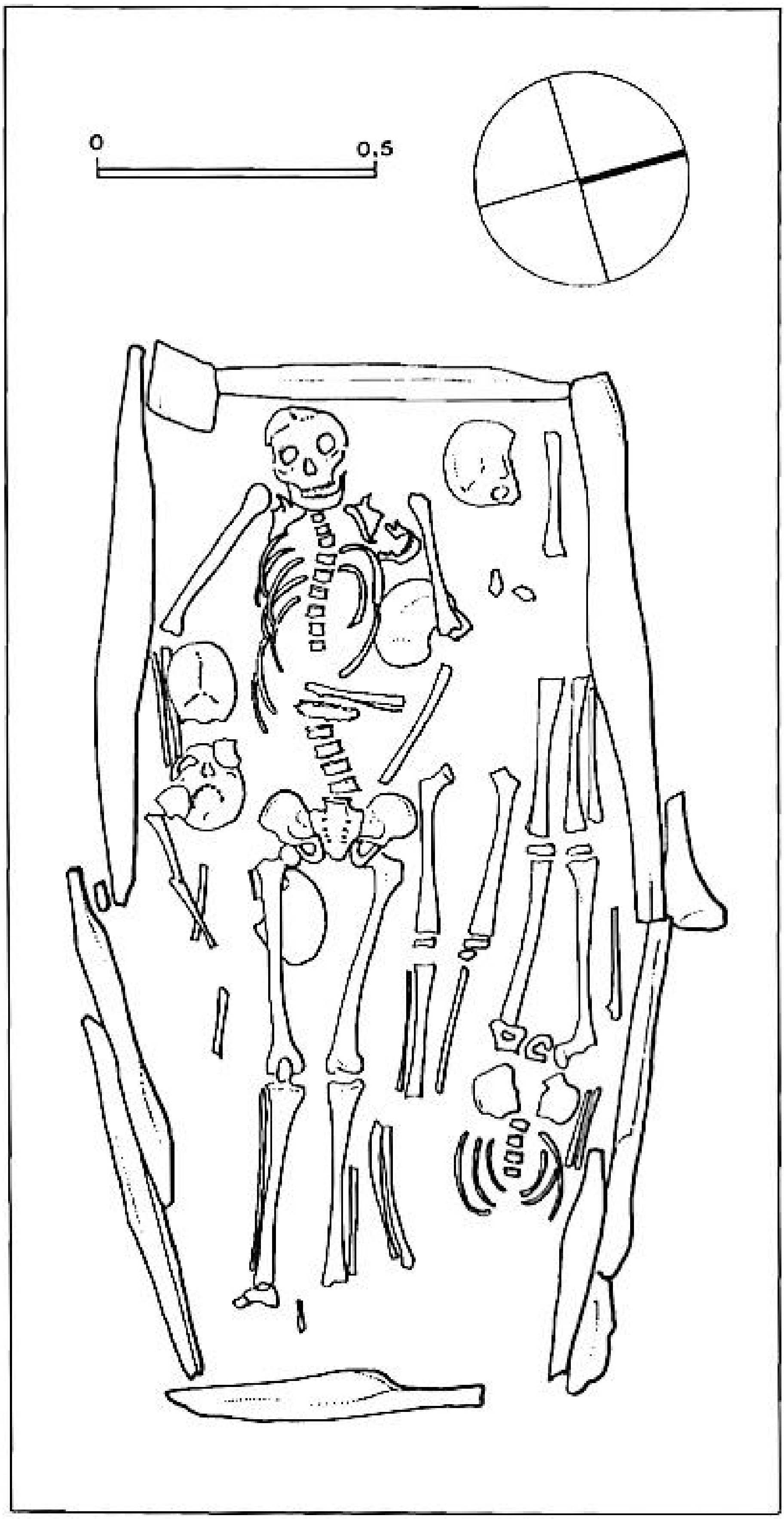

Grob 6 je ovalna oblika orijentiran zapad-istok s manjim otklonom prema sjeveru. Dužina mu je 181 cm, širina 76—98—53 cm, a dubina 93 cm. Grob je ukopan u crvenu zdravicu. Bio je obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je ukupno bilo sahranjeno sedam individua, od kojih dva odrasla muškarca, jedna žena i četvero djece. Naknadni istovremeni ukop četiriju pokojnika (muškarca od oko 40 godina, dvoje djece od 12-15 godina i jednog djeteta od 3-4 godine) dislocirao je skeletne ostatke prethodno sahranjenih (muškarca preko 40 godina, žene oko 30 godina i djeteta od 12-15 godina). Svi naknadno sahranjeni pokojnici položeni su na leđa u ispruženu položaju, pri čemu su tri položena s glavom na zapadnoj strani groba, a jedan, zbog nedostatka prostora u grobu, s glavom na istočnoj strani. Skelet odrasla muškarca zauzima središnji prostor groba. Lijeva ruka mu je na trbuhu, a desnom je prigrlio dijete (3-4 godine) sahranjeno uz njegov desni bok. U sjevernoj polovici groba su dva dječja (12-15 godina) antitetično sahranjena skeleta (sl. 19). Na prsnom košu odraslog muškog skeleta pronađeno je jedno malo srebrno dugme veličine 1 × 0,6 cm, sastavljeno od dvije šuplje polukuglaste kalote s bradavicom na donjem i alkom za vješanje na gornjem kraju (sl. 25/3). Nad zemljom grob je bio označen sljemenjakom prizmatična oblika, položenim na masivnu kamenu ploču s uklesanim pravokutnim ležištem u njenom središnjem dijelu za stabilniji smještaj stećka. Plitkim reljefom ornamentirane su sve četiri bočne strane stećka. Analognim motivima antropomorfnog križa i dviju osmerolatičnih cvjetnih rozeta ukrašene su obje uže bočne strane stećka (istočna i zapadna). Na sjevernoj dužoj bočnoj strani je reljefni prikaz triju ljudskih figura (dvije muške i jedne ženske) koje se međusobno drže za ruke, pri čemu lijeva muška figura u desnoj ruci drži spušten mač, a desna u uzdignutoj lijevoj ruci ljiljanov cvijet. Scena na južnoj bočnoj strani je sadržajno slična, ali se razlikuje u pratećim dekorativnim elementima. Također je sačinjavaju tri ljudske figure (dvije ženske i jedna muška) koje se međusobno drže za ruke, pri čemu lijeva muška figura desnom rukom pridržava četvrtasti turnirski štit iza kojega je dugački kasnosrednjovjekovni mač ravne nakrsnice i okrugle glavice. Reljefnim motivom polumjeseca i osmerolatične cvjetne rozete ukrašena je sjeverna kosa ploha sljemena stećka, dok je dvostruki križ od ovih motiva naknadno urezan. Na južnoj kosoj plohi sljemena ovog stećka ćiriličkim slovima »Č«, »U« i »M« uklesana je godina koja u analognim brojčanim vrijednostima označava 1440. godinu (sl. 21, sl. 22). Najveća visina ovog sljemenjaka je 127 cm, širina 130 cm, a debljina u visini početka dvostrešnog sljemena 66 cm. Veličina pločastog postamenta je 185 × 135 × 30 cm (sl. 23, sl. 24).

23
Bisko — Poljanice, sljemenjak iznad groba 6 (zapadna i južna strana)

24
Bisko — Poljanice, sljemenjak iznad groba 6 (istočna i sjeverna strana)

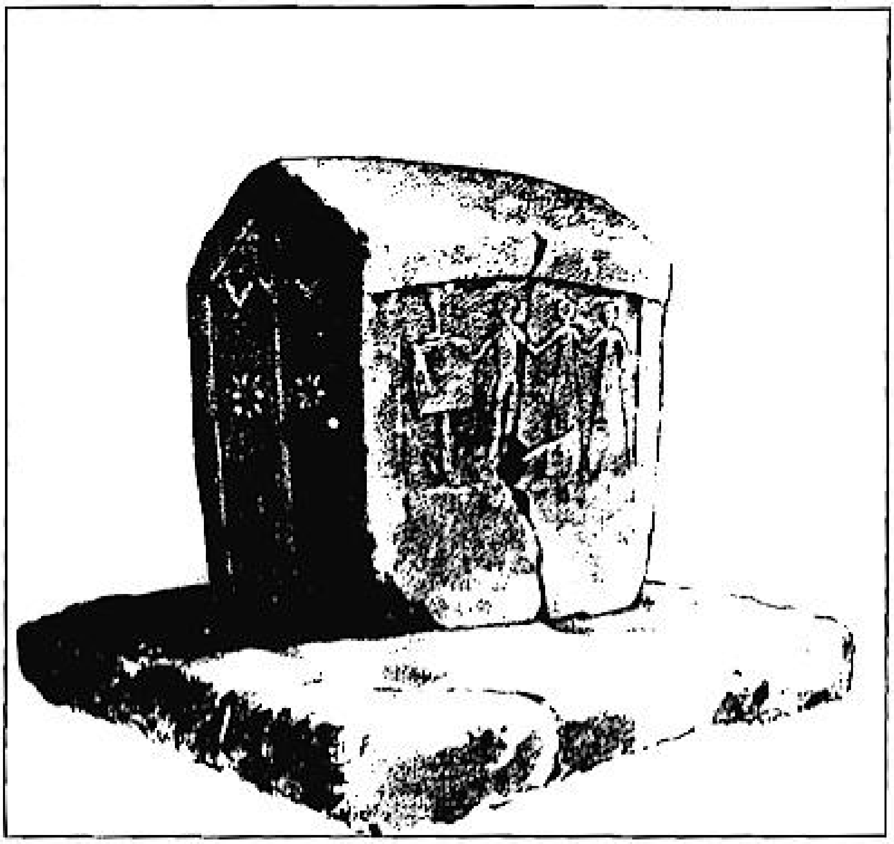

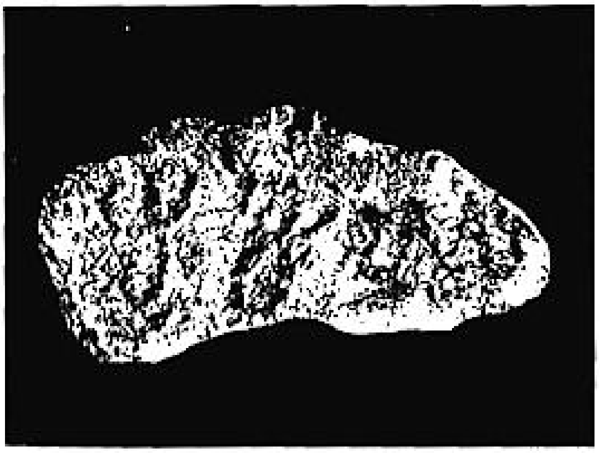

21
Bisko — Poljanice, južna strana sljemenjaka iznad groba 6

22
Detalj južne kose plohe sljemena s uklesanim slovima koja označavaju 1440. godinu

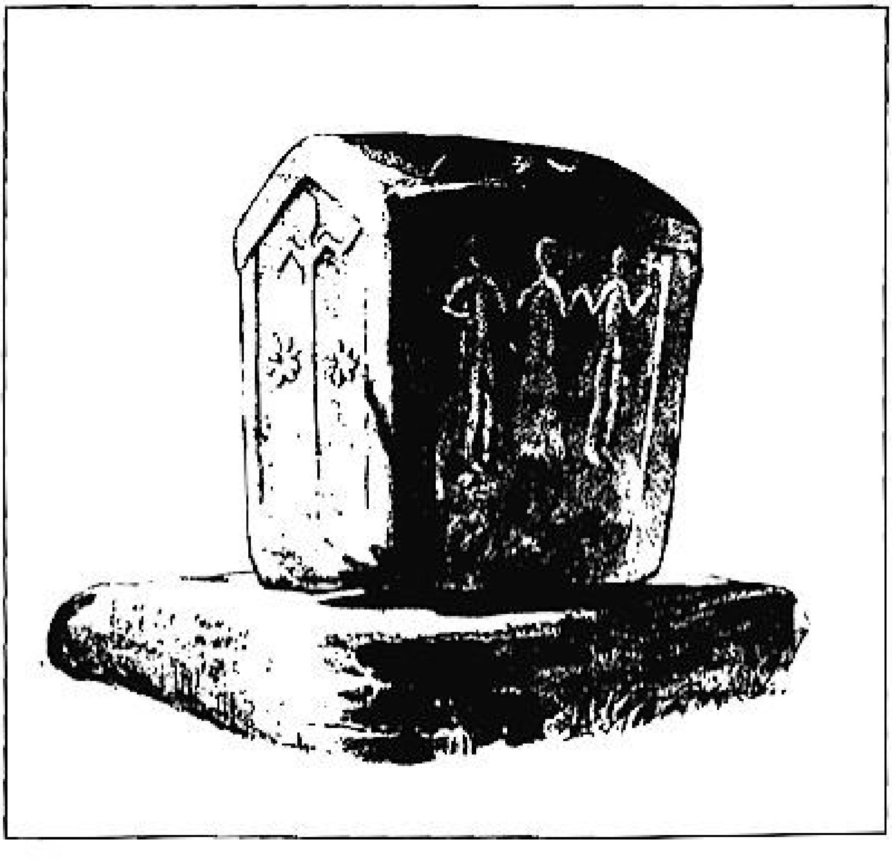

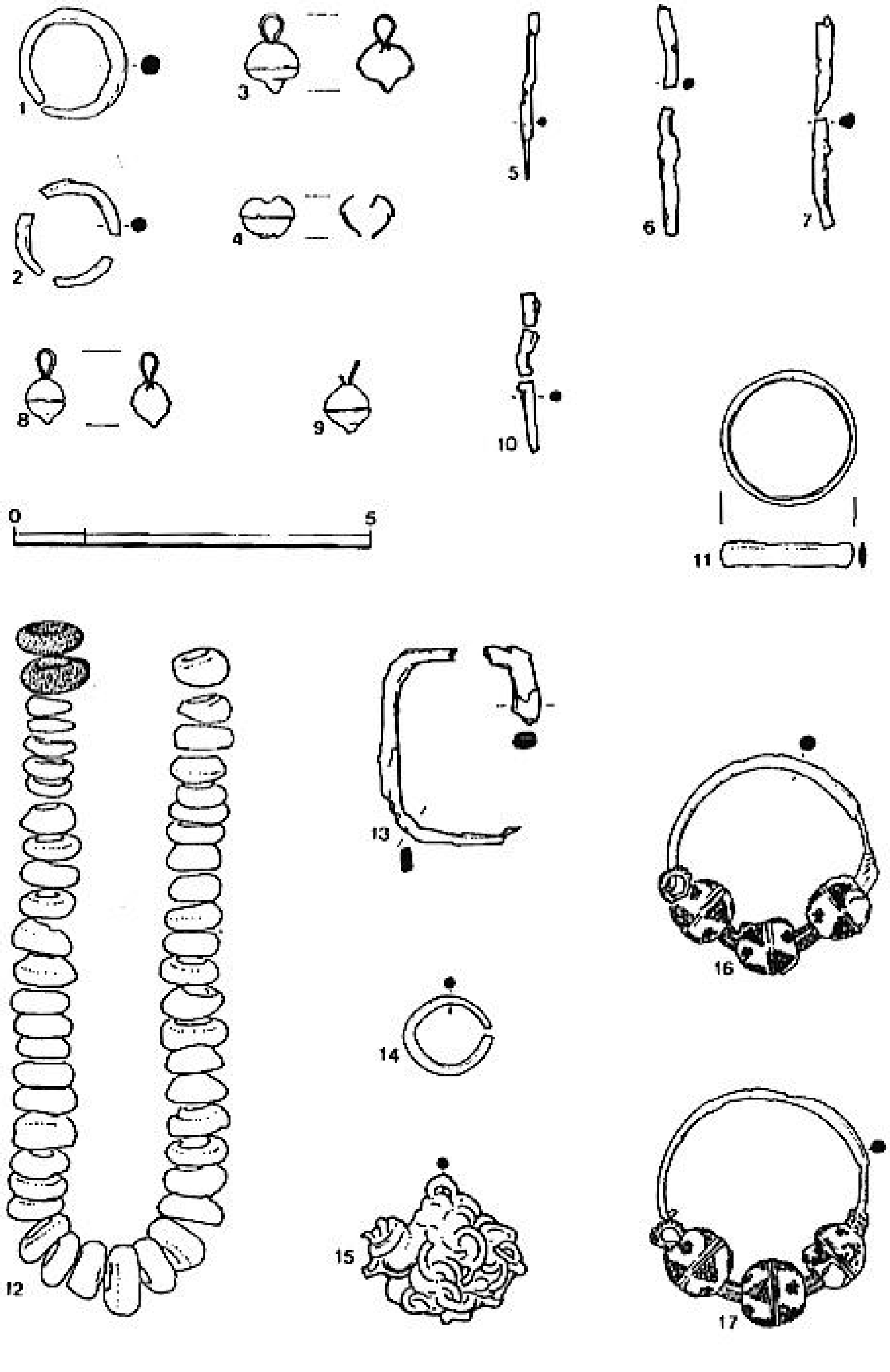

25
Nalazi iz grobova kasnosrednjovjekovnog groblja na Poljanicama u Bisku:
1, 2 — željezni kolutovi iz groba 5;
3 — srebrno dugme iz groba 6;
4 — srebrno dugme iz groba 8;
5 — željezna igla iz groba 9;
6 — željezna igla iz groba 15;
7 — željezna igla iz groba 20;
8, 9 — srebrna dugmad iz groba 24;
10 — željezna igla iz groba 24;
11 — brončana vitica iz groba 21;
12 — ogrlica od staklenih perli iz groba 19;
13 — željezna predica iz groba 19;
14 — brončana karičica iz groba 19;
15 — grudica željeznih karičica iz groba 19;
16, 17 — par brončanih pozlaćenih trojagodnih naušnica iz groba 19

Sektor B

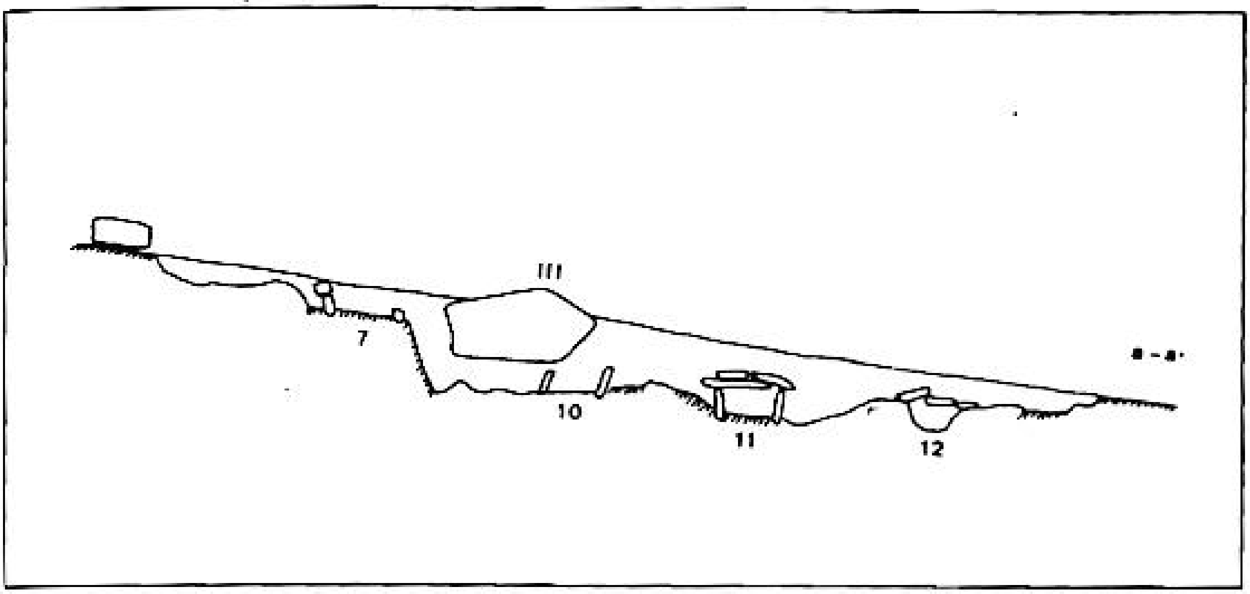

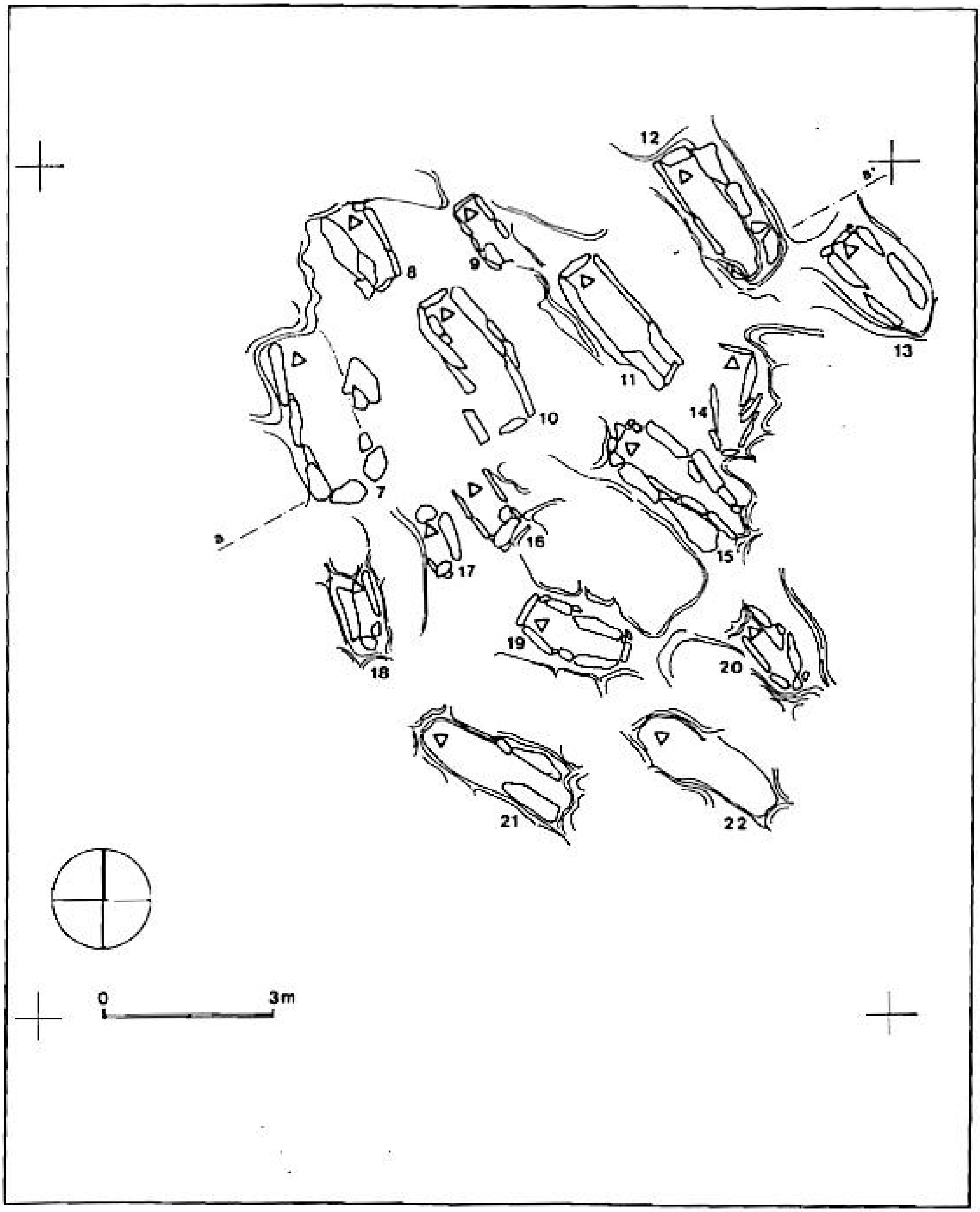

26
Grobovi sektora B kasnosrednjovjekovnog groblja na Poljanicama u Bisku

Grob 7 je četvrtasta oblika orijentiran sjeverozapad-jugoistok. Dužina groba je 180 cm, širina 40—50—5 cm, a dubina 40 cm. Grob je ukopan u crvenu zdravic i kameni živac, pri čemu je kameni živac posebno oklesa samo na uzglavlju groba. Ostale strane groba su bile ob ložene neobrađenim pločama od vapnenca, a istim ploča ma grob je bio i pokriven. Grob je i ranije bio predmetor »arheološkog interesa« pa je u vrijeme naših istraživanj zatečen znatnije oštećen. U grobu je bila sahranjena jed na odrasla muška osoba na leđa u ispruženu položaju s glavom na sjeverozapadnoj strani groba, desnom ru kom na trbuhu, a lijeva nije sačuvana. Nema nalaza

27
Položaj srušenog sljemenjaka u sektoru B (u pozadini na rubu sonde ostatak pločastog postamenta)

Po svemu sudeći ovom grobu je pripadao treći, posljednji sljemenjak na ovom lokalitetu, ali pouzdano to nije moguće tvrditi, jer je u vrijeme naših istraživanja zatečen prevaljen i dislociran iz prvobitnog položaja (vjerojatno još početkom ovog stoljeća, jer je prilikom naših istraživanja u neposrednoj blizini ovog stećka nađen austrijski brončani novčić iz 1910. godine). Kameni pločasti postament ovog sljemenjaka je razbijen prilikom otvaranja groba, a u vrijeme našeg istraživanja od njega je preostalo samo nekoliko manjih ulomaka (sl. 27). Sam sljemenjak je vrlo monumentalan. Prizmatična je oblika s dvostrešnim sljemenom lučno povijenog hrpta ukrašena tordiranom vrpcom. Ista reljefna vrpca sa svih strana dijeli krovni dio sljemenjaka od njegova sanduka. U trokutastim zabatima sljemena na užim bočnim stranama (istočnoj i zapadnoj) su reljefni motivi polumjeseca i dviju osmerolatičnih cvjetnih rozeta. Na istočnoj, užoj bočnoj strani sanduka ekscentrično je postavljen reljefni motiv križa na trokutastom postamentu, s tordiranim stupom i romboidnim perforiranim krakovima. Na suprotnoj zapadnoj bočnoj strani je reljefni prikaz lova na jelena, pri čemu jelen, kao i rozeta na odnosnom zabatu, izlazi iz okvira kompozicije. Razlog ovomu je originalno preklesavanje stećka i to njegove sjeverne bočne strane nastalo kao rezultat pucanja kamenog bloka prilikom obrade stećka. Isti su razlozi uvjetovali danas ekscentrično postavljen križ na užoj istočnoj bočnoj strani sanduka. Na sjevernoj bočnoj strani je reljefni prikaz kola što ga sačinjavaju tri ljudske figure (dva muškarca i jedna žena) koje se međusobno drže za ruke. Lijeva muška figura u desnoj ruci drži spušten mač, a desna u uzdignutoj lijevoj ruci palminu grančicu. Na južnoj bočnoj strani je reljefni prikaz muške figure okrenute polu-desno koja lijevom uzdignutom rukom pridržava stilizirani ljiljan (?), a desnom poluspuštenom rukom pridržava četvrtasti turnirski štit heraldičkom oznakom »kose grede desno« dvostruko podijeljen u jednom smjeru. Iza štita je dugački dvosjekli mač šiljasta vrha, ravne nakrsnice i okrugle glavice. Najveća visina ovog sljemenjaka je 170 cm, širina 136 cm, a debljina u visini početka dvostrešnog sljemena 85 cm (sl. 28, sl. 29, sl. 30). Veličina sačuvanog dijela pločastog postamenta je 145 × 90 × 35 cm.

28
Bisko — Poljanice, sljemenjak iz sektora B

29
Bisko — Poljanice, sljemenjak iz sektora B (zapadna i južna strana)

30
Bisko — Poljanice, sljemenjak iz sektora B (istočna i sjeverna strana)

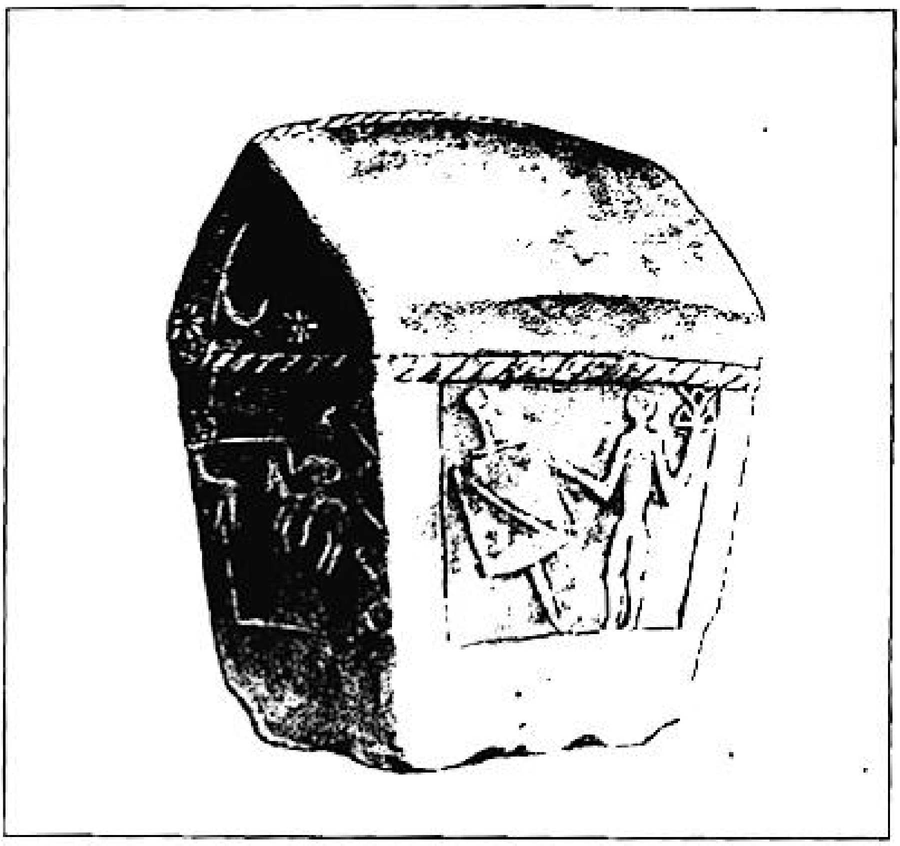

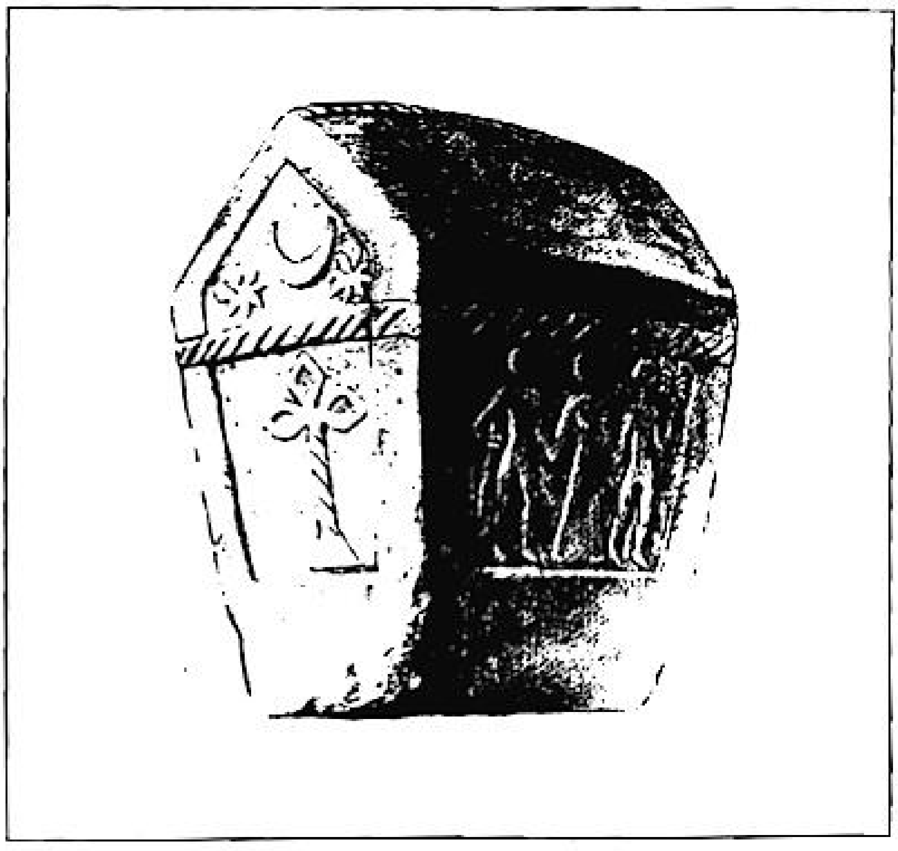

8
9
10
11

Grob 8 je trapezoidna oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dužina groba je 100 cm, širina 33—28—19 cm, a dubina 29 cm. Grob je ukopan u crvenu zdravicu obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je bilo sahranjeno jedno dijete na leđa u ispruženom položaju s glavom na sjeverozapadnoj strani groba i rukama ispruženim niz tijelo (sl. 31). Uz mandibulu s lijeve strane lubanje pronađeno je jedno srebrno dugme sastavljeno od dvije polukuglaste kalote, pri čemu donja po sredini završava malom bradavicom, a gornja alkicom za vješanje koja nedostaje. Veličina dugmeta je 0,8 x 0,6 cm (sl. 25/4).

Grob 9 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dužina groba je 83 cm, širina 25—28—20 cm, a dubina 21 cm. Grob je ukopan u crvenu zdravicu i dijelom u oklesani kameni živac (donožni dio groba). Obložen je i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je bilo sahranjeno jedno dijete starosti 3—4 godine na leđa u ispruženom položaju, s glavom na sjeverozapadnoj strani groba i rukama prekriženim na trbuhu (sl. 32). Na čelu lubanje bila je pronađena jedna željezna igla dužine 2,3 cm (sl. 25/5).

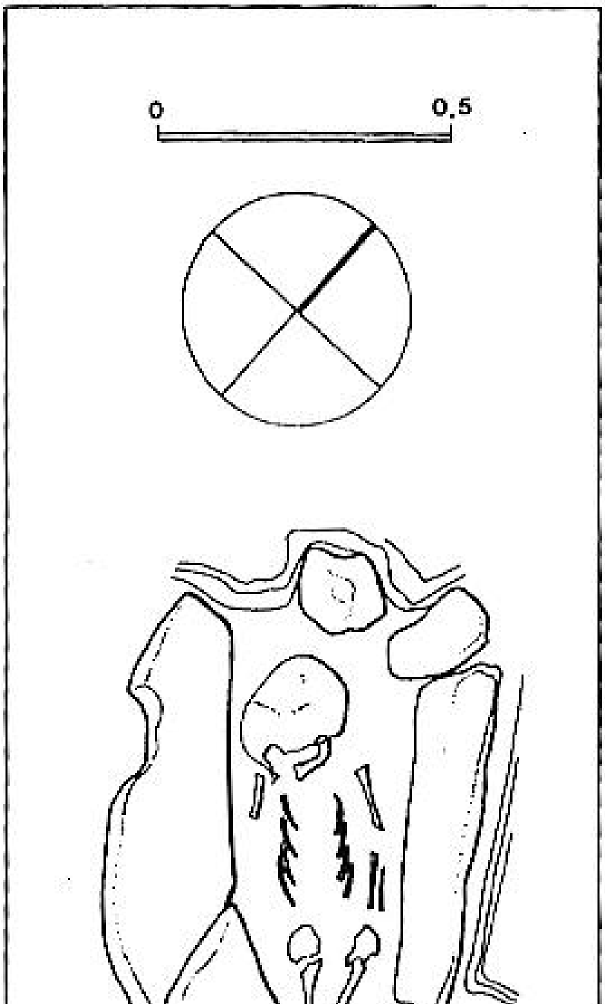

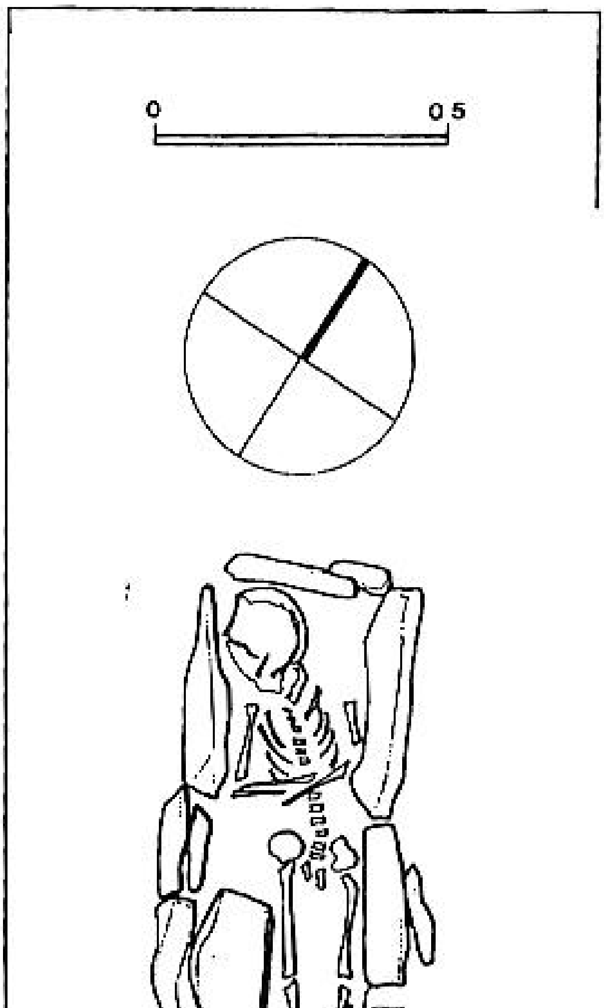

31
Bisko — Poljanice, grob 8

32
Bisko — Poljanice, grob 9

Grob 10 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dužina mu je 164 cm, širina 30—40—40 cm, a dubina 49 cm. Grob je ukopan u crvenu zdravicu i obložen neobrađenim pločama od vapnenca. Pokrivne ploče nisu sačuvane. Grob je bio devastiran prije naših istraživanja. Skeletni ostaci u grobu su skromni, a pripadaju osobi starije životne dobi. Nema nalaza.

Grob 11 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dužina groba je 164 cm, širina 39—47—40 cm, a dubina je 62 cm. Grob je ukopan u crvenu zdravicu obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je bila sahranjena jedna odrasla osoba (muškarac do 60 godina) s glavom na sjeverozapadnoj strani groba i rukama prekriženim na trbuhu. Nema nalaza (sl. 33, sl. 34).

33
Bisko — Poljanice, grob 11 (otvoren)

34
Bisko — Poljanice, grob 11 (zatvoren)

Grob 12 je trapezoidna oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dužina groba je 156 cm, širina 35—28—21 cm, a dubina 81 cm. Ukopan je u kameni dijelom oklesani živac dodatno obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U njemu je bila sahranjena jedna odrasla osoba (žena starija od 45 godina) s glavom na sjeverozapadnoj strani groba, desnom rukom na sakrumu, a lijevom na prsima. Nema nalaza (sl. 35).

Grob 13 je trapezoidna oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dužina groba je 175 cm, širina 40—40—32 cm, a dubina 41 cm. Ukopan je u oklesani kameni živac obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu su bile dvije osobe, pri čemu je drugi ukop (žena od oko 60 godina) dislocirao skeletne ostatke prvoga (žena od oko 40 godina). Skeletni ostaci drugog pokojnika su bili položeni na leđa u ispruženom položaju s glavom na sjeverozapadnoj strani groba i rukama na sakrumu. Nema nalaza.

Grob 14 je trapezoidna oblika orijentiran sjever—jug s manjim otklonom prema zapadu. Dužina groba je 118 cm, širina 35—26—22 cm, a dubina 43 cm. Ukopan je u oklesani kameni živac dodatno obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu su bila sahranjena tri dječja skeleta, pri čemu su dva istovremena naknadna ukopa (djeca 2—3, odnosno 6 godina) dislocirala skeletne ostatke prvoga (dijete od 4—6 godina). Naknadni ukopi su sahranjeni na leđa u ispruženom položaju s glavama na sjevernoj strani groba. Nema nalaza.

Grob 15 je trapezoidna oblika orijentiran zapad—istok s većim otklonom prema sjeveru. Dužina groba je 182 cm, širina 40—45—19 cm, a dubina 68 cm. Dijelom je ukopan u crvenu zdravicu, a dijelom u oklesani kameni živac. Bio je obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U njemu je bila sahranjena jedna odrasla osoba (muškarac do 23 godine) u ispruženom položaju na trbuhu s glavom na zapadnoj strani groba i rukama na prsima (sl. 36, sl. 37). Pod koljenima skeleta pronađena je željezna igla prelomljena u dva dijela ukupne dužine 2,9 cm (sl. 25/6).

35
Bisko — Poljanice, grob 12

36
Bisko — Poljanice, grob 15 (crtež)

Grob 16 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dužina groba je 80 cm, širina 34—35—35 cm, a dubina 18 cm. Ukopan je u crvenu zdravicu, obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je bilo sahranjeno novorođenče na leđa u ispruženom položaju s glavom na sjeverozapadnoj strani groba. Nema nalaza.

Grob 17 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjeveroistok—jugozapad. Dužina groba je 90 cm, širina 20—28—30 cm, a dubina 20 cm. Ukopan je u crvenu zdravicu i manjim dijelom u oklesani kameni živac. Bio je obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je bilo sahranjeno jedno dijete (od oko 1 godine) na leđa u ispruženom položaju s glavom na sjeverozapadnoj strani groba. Nema nalaza.

Grob 18 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjever—jug s manjim otklonom prema zapadu. Dužina groba je 100 cm, širina 20—27—30 cm, a dubina 38 cm. Grob je ukopan u oklesani kameni živac dodatno obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je bilo sahranjeno jedno dijete (od oko 3 godine) na leđa u ispruženom položaju, s glavom na sjevernoj strani groba i rukama prekriženim na trbuhu. Nema nalaza.

37
Bisko — Poljanice, grob 15

19

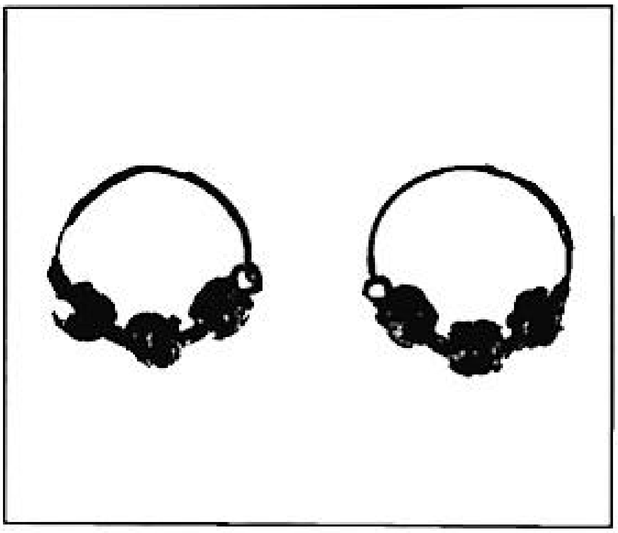

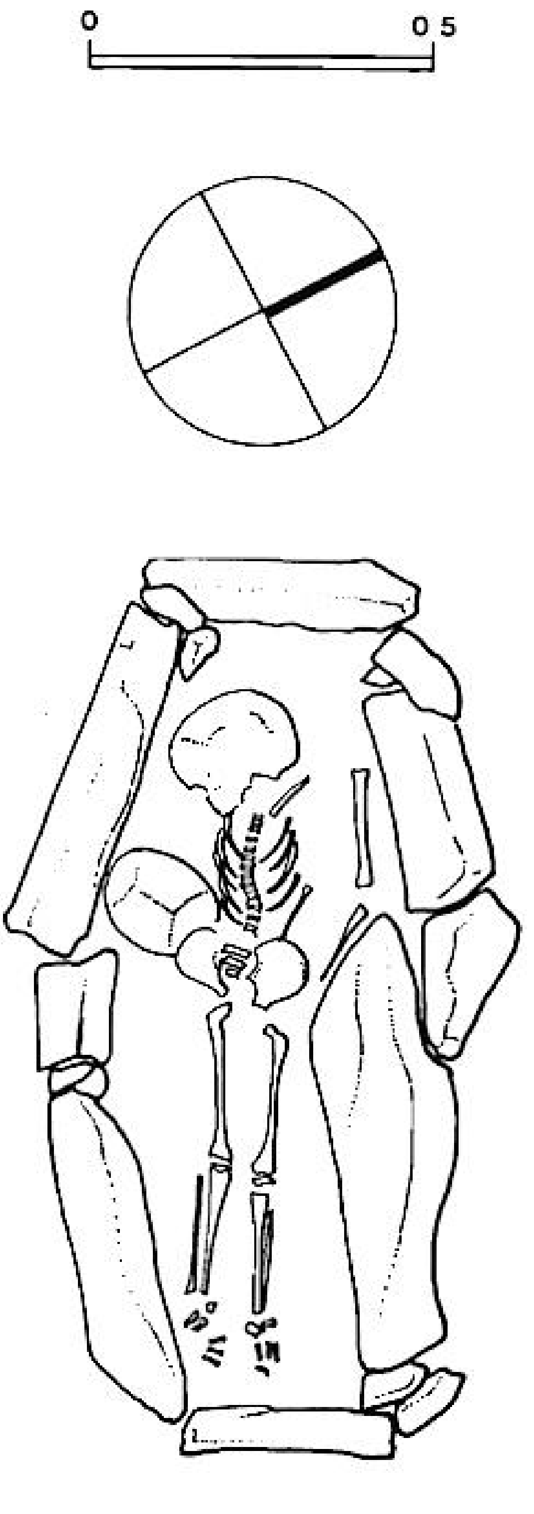

Grob 19 je ovalna oblika orijentiran zapad—istok s većim otklonom prema sjeveru. Dužina groba je 112 cm, širina 28—35—26 cm, a dubina 29 cm. Grob je bio ukopan u crvenu zdravicu i dijelom oklesani kameni živac. Dodatno je obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu su bila sahranjena dva dječja skeleta od oko 4 godine, pri čemu je drugi ukop dislocirao skeletne osatatke prvoga. Naknadni ukop je u grob bio položen na leđa u ispruženom položaju s glavom na zapadnoj strani groba (sl. 39). U grobu su pronađene dvije brončane pozlaćene trojagodne naušnice, ogrlica od 48 staklenih perlica, željezna predica, mala brončana karika, te grudica od više desetaka malih željeznih kolutova. Svi nalazi pripadaju drugom ukopu. Brončane pozlaćene identične trojagodne naušnice pronađene su pod lubanjom skeleta. Sastavljene su od brončane karike okruglog presjeka i triju jagoda na njenom donjem dijelu. Jagode su kuglaste, sastavljene od dvije šuplje polutke na čijem spoju su dvije tanke filigranske niti. Na spoju polutki naizmjenično leže granulirani trokutići, a prostor između trokutića na polutkama jagode ispunjavaju također granulirane rozetice. Prostor na karici između jagoda ispunjen je mrežasto formiranom filigranskom žicom. Granulacijom je ukrašena i alka za zakopčavanje na karici. Najveći promjer naušnice je 3,1, odnosno 3,3 cm (sl. 25/16, 17). Niza od 48 staklenih perlica (46 bijelih i 2 crne) pronađena je u predjelu vrata skeleta, pa je sigurno da predstavlja ostatke ogrlice. Zrnca su spljoštena okruglog oblika, s rupicom u sredini. Nejednake su veličine (sl. 25/12). Željezna predica je pronađena u predjelu trbuha. Četvrtasta je oblika, slabo je sačuvana i nedostaje joj igla za zakopčavanje. Veličina predice je 2,7 × 2,2 cm (sl. 25/13). Brončana karičica je pronađena uz podlakticu desne ruke. Izrađena je od brončane žice okrugla presjeka i rastavljenih krajeva. Najveći promjer joj je 1,2 cm (sl. 25/14). Grudica od više desetaka malih željeznih alkica je pronađena uz desno rame, pa je možda također dio ogrlice. Alkice su načinjene od željezne žice okruglog presjeka. Prosječni promjer im je 0,5 cm. U nizu su možda tvorile malen željezni lančić (sl. 25/15).

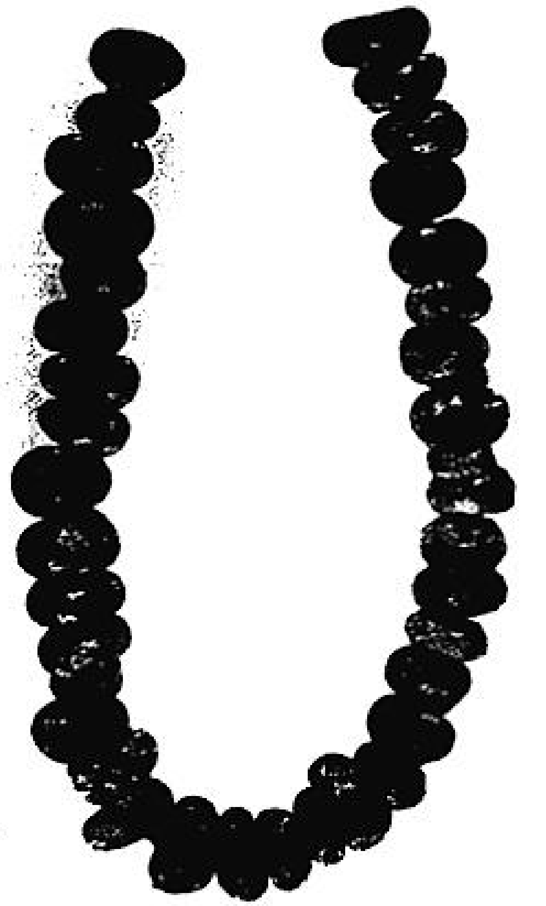

38
Brončane pozlaćene trojagodne naušnice iz groba 19

39
Bisko — Poljanice, grob 19

40
Ogrlica od staklenih perli iz groba 19

Grob 20 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Bio je dugačak 75 cm, širok 23—24—25 cm, a dubok 32 cm. Ukopan je u oklesani kameni živac i dodatno obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu su istovremeno bila sahranjena dva dječja skeleta (od 1 i 2 godine) na leđa u ispruženom položaju s glavama na sjeverozapadnoj strani groba (sl. 41). U visini trbuha između skeleta pronađena je prelomljena željezna igla ukupne dužine 2,9 cm (sl. 25/7).

Grob 21 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dugačak je 183 cm, širok prosječno 35 cm, a dubok 32 cm. Ukopan je u oklesani kameni živac, pokriven i manjim dijelom obložen neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je bila sahranjena jedna odrasla osoba na leđa u ispruženu položaju s glavom na sjeverozapadnoj strani groba i rukama prekriženim na trbuhu (sl. 42). Na prstu desne ruke pronađena je vitica izrađena od brončane trake bikonveksnog presjeka (sl. 25/11).

Grob 22 je ovalna oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dugačak je 200 cm, širok 35—50—46 cm i dubok 40 cm. Ukopan je u oklesani kameni živac pokriven i manjim dijelom obložen neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu su bile sahranjene dvije odrasle osobe, pri čemu je drugi ukop (žena do 60 godina) dislocirao skeletne ostatke ranijeg ukopa (žena preko 40 godina). Drugi pokojnik je bio sahranjen u ispruženu položaju na leđa, s glavom na sjeverozapadnoj strani groba, desnom rukom na trbuhu i lijevom na karlici. Nema nalaza.

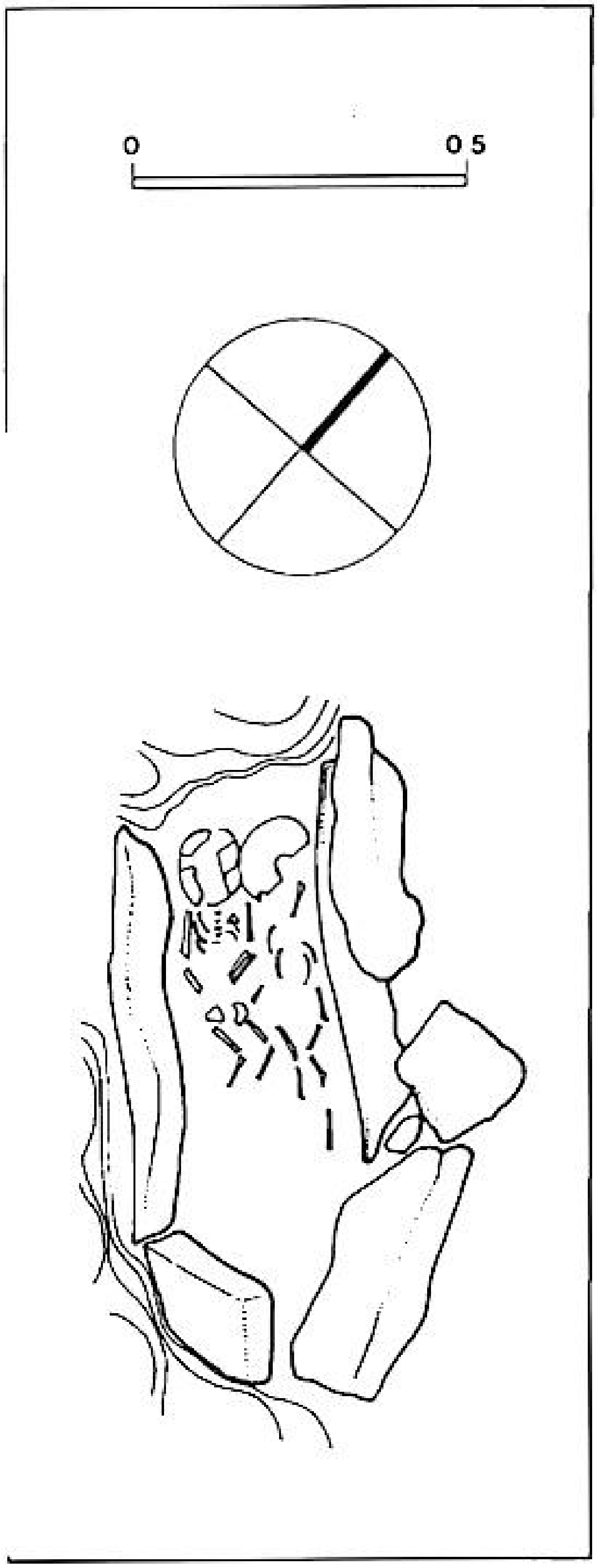

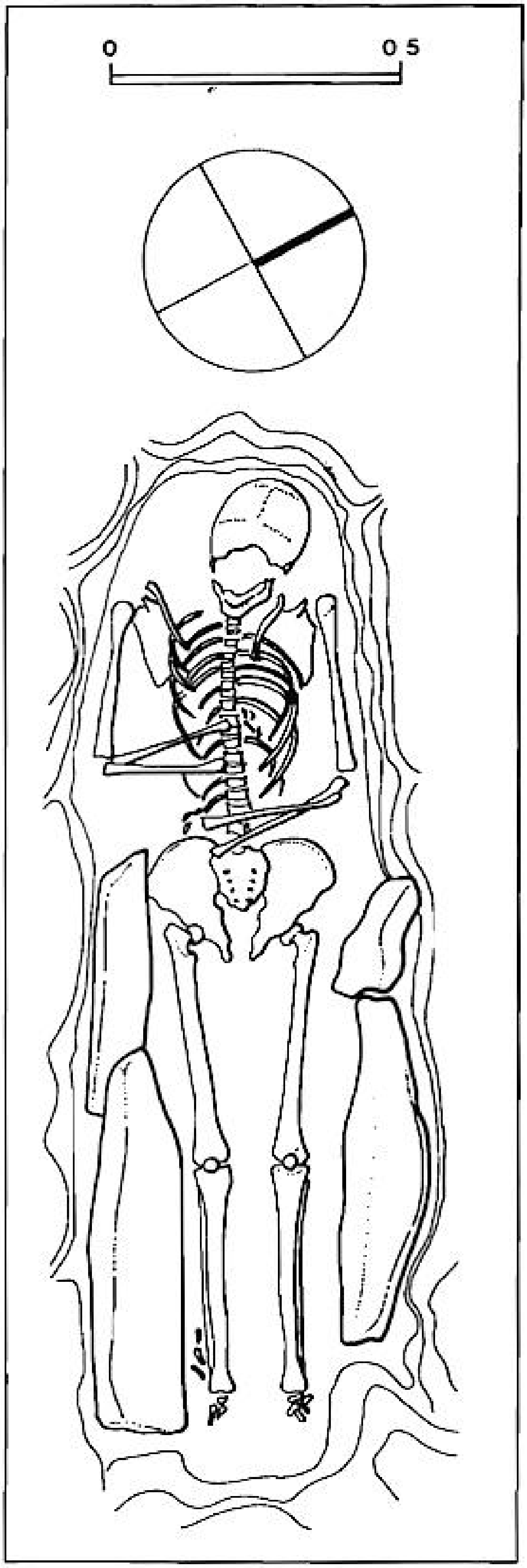

41
Bisko — Poljanice, grob 20

42
Bisko — Poljanice, grob 21

43
Grobovi sektora C kasnosrednjovjekovnog groblja na Poljanicama u Bisku sekundarno ukopani u prapovijesni tumul

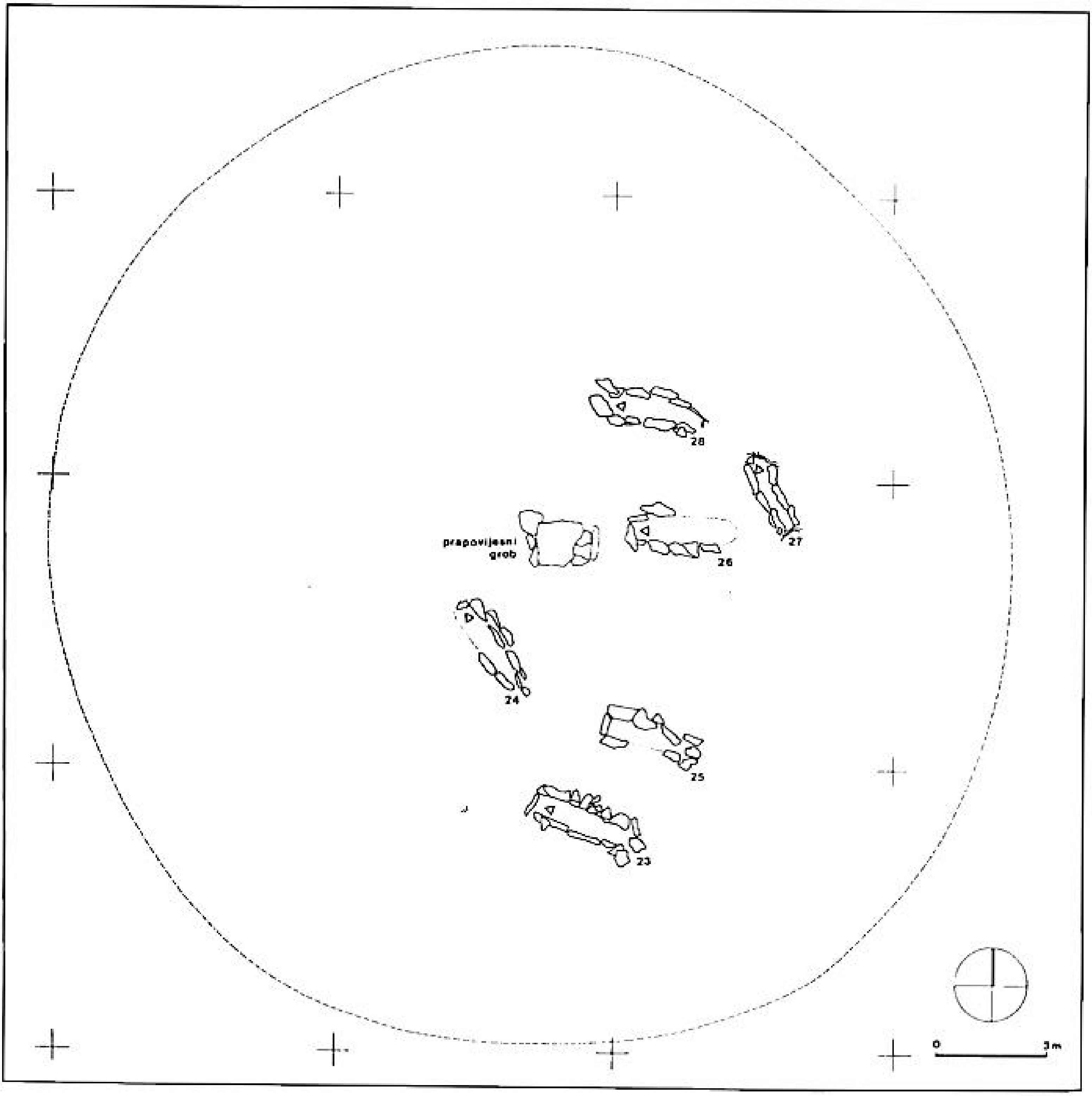

Grob 23 je pačetvorinasta oblika orijentiran zapad—istok s većim otklonom prema sjeveru. Dužina groba je 185 cm, širina 32—40—29 cm, a dubina 43 cm. Grob je ukopan u nasip kamene gomile. S južne i zapadne strane bio je obložen okomito postavljenim neobrađenim pločama od vapnenca, a sjeverna i istočna strana mu je zidana neobrađenim kamenom. Kamenim pločama bio je i pokriven. U grobu je bilo sahranjeno jedno dijete (15—19 godina) na leđa u ispruženu položaju s glavom na zapadnoj strani groba i rukama ispruženim niz tijelo. Nema nalaza (sl. 44).

44
Bisko — Poljanice, grob 23

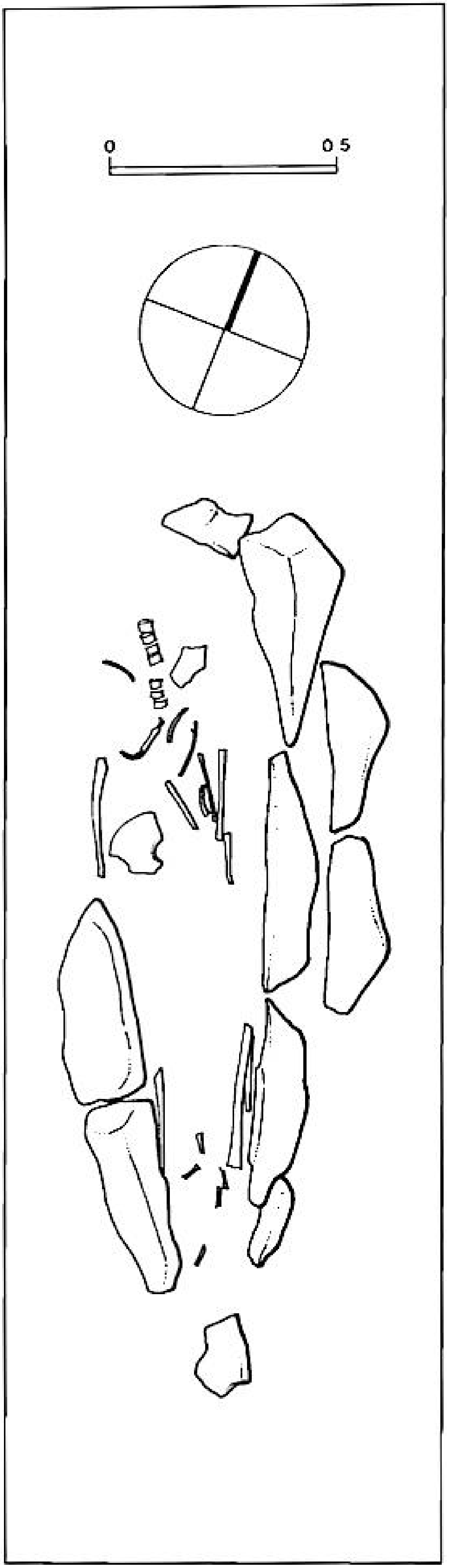

45
Bisko — Poljanice, grob 24

Grob 24 je trapezoidna oblika orijentiran sjeverozapad—jugoistok. Dužina je 175 cm, širina 45—30—15 cm, a dubina 28 cm. Grob je bio devastiran prije naših istraživanja, pa mu poklopne ploče nisu sačuvane. Ukopan je u kameni nasip gomile. Obložne ploče su samo dijelom sačuvane, a ispreturani su i jednako slabo sačuvani skeletni ostaci u grobu. U njemu je bila sahranjena jedna odrasla osoba (muškarac ?) na leđa u ispruženom položaju s glavom na sjeverozapadnoj strani (sl. 45). U predjelu prsiju skeleta pronađena su dva mala srebrna dugmeta i željezna igla. Dugmad je oblikom i veličinom vrlo slična prethodnima. Sastavljena su od dvije polukuglaste kalote koje na donjem kraju završavaju bradavičasto, a na gornjem alkicom za vješanje. Veličina im je 1,1, odnosno 0,9 cm (sl. 25/8, 9). Željezna igla je prelomljena u tri dijela ukupne dužine 2,1 cm (sl. 25/10).

Grob 25 je pačetvorinasta oblika orijentiran zapad—istok s manjim otklonom prema sjeveru. Dužina mu je 165 cm, širina 28—30—25 cm, a dubina 40 cm. Ukopan je u kameni nasip gomile. Znatno je oštećen i bez skeletnih ostataka. Nema nalaza. 25

Grob 26 je ovalna oblika orijentiran zapad—istok. Dugačak je 180 cm, širok 35—40—30 cm, a dubok 38 cm. Ukopan je u kameni nasip gomile do nivoa kamenog živca. Prethodno je znatnije devastiran. U grobu je bila sahranjena jedna osoba (muškarac oko 20 godina) na leđa u ispruženu položaju s glavom na zapadnoj strani. Skelet je znatnije oštećen. Nema nalaza. 26

Grob 27 je pačetvorinasta oblika orijentiran sjever—jug s većim otklonom prema zapadu. Dužina groba je 140 cm, širina 28—25—30 cm, a dubina 38 cm. Ukopan je u kameni nasip gomile dodatno obložen i pokriven neobrađenim pločama od vapnenca. U grobu je bio sahranjen jedan pokojnik (dijete od 6—8 godina) na leđa u ispruženom položaju, s glavom na sjevernoj strani groba, desnom rukom na sakrumu, a lijevom ispruženom niz tijelo. Nema nalaza. 27

Grob 28 je pačetvorinasta oblika orijentiran zapad—istok s vrlo malim otklonom prema sjeveru. Dužina groba je 180 cm, širina 35—40—25 cm, a dubina 32 cm. Ukopan je u kameni nasip gomile, dodatno obložen neobrađenim i lomljenim kamenom. Pokrivne ploče nisu sačuvane. Znatno je oštećen, s minimalnim skeletnim ostacima. Nema nalaza.[39] 28

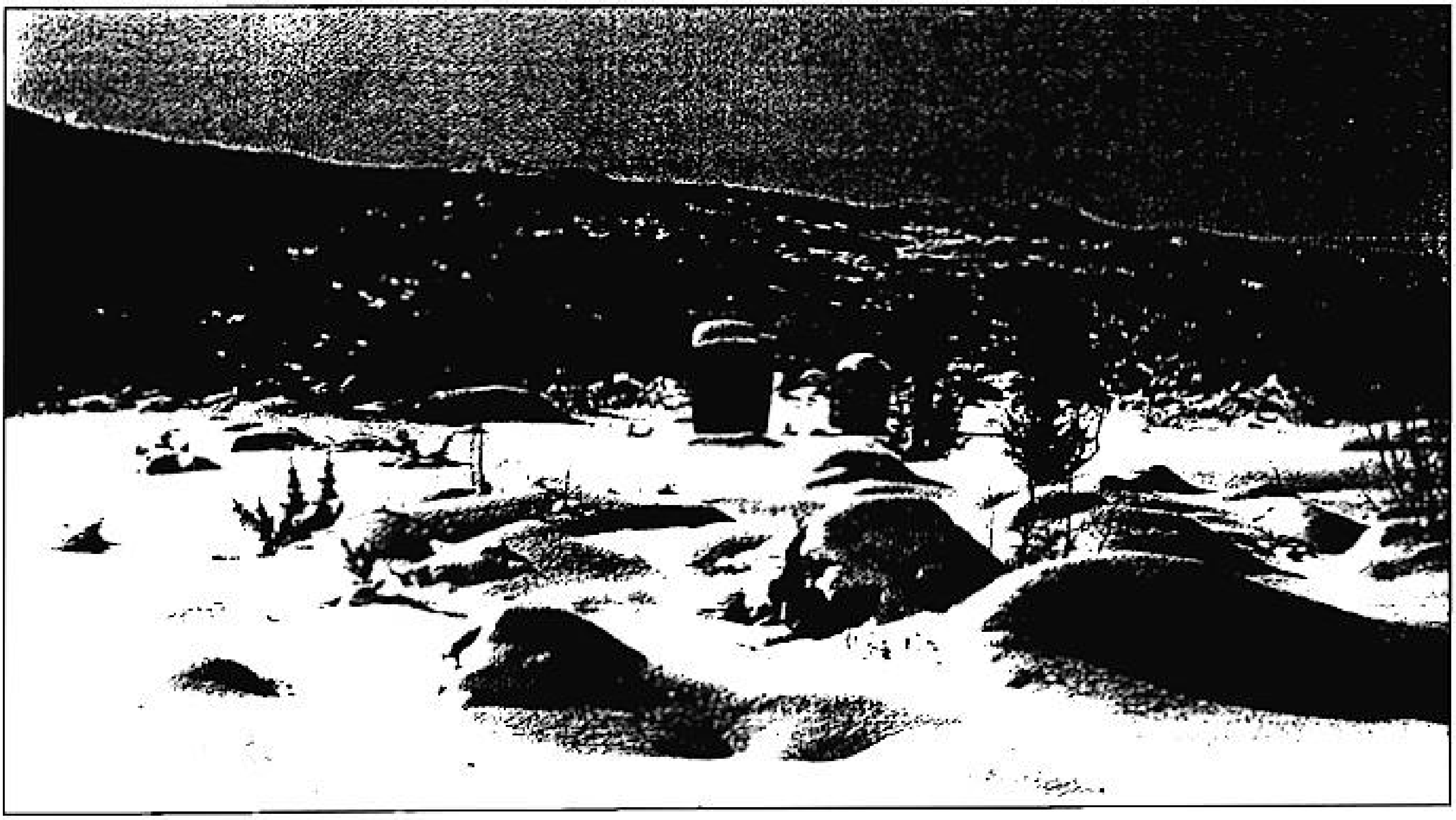

46
Poljanice u Bisku, zima 1985.

39 Već sam spomenuo da su kasnosrednjovjekovni grobovi tog sektora sekundarno ukopani u veliku prapovijesnu kamenu grobnu gomilu označenu kao tumul 34. Takva oznaka gomile je stoga jer se na istoj zaravni nalazila i velika prapovijesna nekropola s nekoliko desetaka takvih tumula, od kojih je tumul 34 na jugozapadnom rubu te zaravni i u neposrednom susjedstvu kasnosrednjovjekovnog groblja sa stećcima (*A. MILOŠEVIĆ*, nav. dj., 60—61). Prostorno blizak odnos tih prapovijesnih gomila i navedenih stećaka, na žalost, uočio je i A. Škobalj. To ga je naveio da pred tridesetak godina na ovom položaju obavi i »arheološka istraživanja« tražeći potvrdu svojoj teoriji o postojanju obrednih gomila u Hrvata u ranom srednjem vijeku. Prema toj teoriji stećci su bili samo rezultat savršenijeg razvoja tih gomila iz ranog srednjeg vijeka, podizanih u razne svrhe, a najčešće iznad samih grobova (*A. ŠKOBALJ*, nav. dj., 123—389). Međutim, jedini rezultat te aktivnosti A. Škobalja prilikom tih istraživanja bilo je gotovo potpuno uništavanje svih do tada sačuvanih grobova u tom sektoru (jednog prapovijesnog u sredini gomile i 6 kasnosrednjovjekovnih uokolo).

Prethodno sam već naveo da su grobovi kasnosrednjovjekovnog groblja sa sljemenjacima na Poljanicama u Bisku raspoređeni u tri skupine (sektor A, B, C). Po provedenim arheološkim istraživanjima, uvjerenja sam da u ovoj činjenici ne treba vidjeti njihovu međusobnu kronološku ili kakvu drugu razliku (možda obiteljsku ili rodovsku). Ovakav raspored grobova na ovom lokalitetu nesumnjivo je bio zavistan o fizičkim mogućnostima ukopa na samom terenu koji je izrazito krševit, a navedena mjesta su jedini njegovi dijelovi koji s obzirom na sastav tla i nešto veću količinu zemlje u škrapama omogućavaju ukop grobova. Dvije veće plodne površine u susjednim vrtačama (Šavina i Bučića vrtlina, sl. 5) bile su pošteđene od ukopa vjerojatno iz razloga, što su onda kao i danas, to bile jedine plodne oaze pogodne za makar kakvu poljoprivredu na cijeloj ovoj zaravni. Pored toga, zbog svojih prirodnih osobina vrtače groblju nisu naspram ostalog terena osiguravale dominantan položaj, što bi bio značajan nedostatak, jer je izbor dominantnog položaja jedna od osnovnih prostornih karakteristika svih kasnosrednjovjekovnih groblja sa stećcima[40].

U sva tri sektora ovog groblja otkopano je i istraženo ukupno 28 grobova, s tim da ih je po 6 bilo u sektorima A i C (u tumulu 34), a preostalih 16 u sektoru B. Samo tri groba bila su označena monumentalnim nadgrobnim sljemenjacima, i to grobovi 5 i 6 u sektoru A, dok sljemenjaku u sektoru B nije bilo moguće pouzdano utvrditi odnosni grob, budući da je ovaj već poodavno bio prevrnut i bez postamenta. Tijekom arheoloških istraživanja (posebno s obzirom na oštećenost grobova 7 i 10), moglo se pretpostaviti da je taj stećak primarno pripadao grobu 7, što je posebno dobro vidljivo na presjeku A—B na sl. 26. Čini se da je ovaj sljemenjak prilikom rušenja bio potkopan s njegove sjeverne strane. Tom prilikom su gotovo potpuno uništene sjeverne bedrene ploče groba 7, a potisak izazvan padom stećka na grob 10 uslovio je pomicanje njegovih obložnih ploča u smjeru pada stećka.

Premda su samo tri groba na ovom groblju bila označena stećcima, groblje je sadržavalo ukupno 28 grobova, u kojima je usve bilo sahranjeno najmanje 40 individua. Odnos između ukupnog broja grobova i pokojnika u njima podrazumijeva višekratnu njihovu upotrebu, a tako je i na većini drugih kasnosrednjovjekovnih groblja u Dalmaciji i na širim joj susjednim područjima. Pri tome su u pravilu skeletni ostaci ranijeg ukopa na ovom groblju dislocirani tako da su kosti tijela i udova složeni uz noge posljednjeg ukopa, a glava novim položajem i nakon pomicanja nastoji zadržati prvotno mjesto. Kosti prethodno sahranjenih pokojnika se pri tome ne vade iz groba, nego se novi pokojnik polaže preko njih. Po uzrastu i starosnoj dobi groblje na Poljanicama u Bisku pruža uobičajenu sliku karakterističnu za kasnosrednjovjekovna groblja i na znatno širem području. Odnos između dječjih ukopa i grobova s ukopima odraslih osoba je otprilike ravnomjeran (21:19 u korist dječjih). Iznenađuje, međutim, razlika u spolnosti ukopanih odraslih osoba, pri čemu je na ovom groblju sahranjeno više muškaraca negoli žena (13 muškaraca i 6 žena)[41].

Dominantan oblik groba kasnosrednjovjekovnog groblja na Poljanicama u Bisku je grobna raka obložena i pokrivena neobrađenim pločama od vapnenca[42]. Varijacije su minimalne, a ovisile su o sastavu tla i materijalu koji je bio pri ruci. Ako je grob bio ukopan u čistu zemlju, u cijelosti je bio obložen pločama od vapnenca; djelomično je bio oblagan kamenim pločama, to jest u slučajevima kada se ukopavalo dijelom u zemlju a dijelom u oklesani kameni živac, pri čemu su, što je i razumljivo, kamenim pločama bili obloženi samo oni njegovi dijelovi koji su bili u zemlji. Neznatne varijante u grobnoj arhitekturi pokazuju grobovi u sektoru C (tumul 34). Ovdje su umjesto kamenih ploča ponekad iskorišteni i amorfni lomljeni komadi kamena iz nasipa gomile, ponekad slagani u više redova da bi se postigla potrebna dubina.

Groblje na Poljanicama u Bisku pripada tipu srednjovjekovnih groblja na redove (iznimka je sektor C zbog činjenice da su ti grobovi ukopani u kamenu gomilu, pri čemu su sredina gomile i debljina kamenog nasipa bile osnovne vodilje njihovu slaganju) s uobičajenom i prilično ujednačenom orijentacijom. U pravilu je to sjeverozapad—jugoistok (jedino grob 14 ima orijentaciju sjever—jug), pri čemu je glava svih pokojnika na sjeverozapadnoj (odnosno sjevernoj) strani groba. Iznimka u položaju glave u grobu je suprotna orijentacija jednog skeleta u grupnom istovremenom ukopu groba 6, a bez sumnje ju je odredio nedostatak grobnog prostora. Da ovakva orijentacija nije bila pravilo, pokazuju istovremeni dvostruki ukopi u grobovima 3, 14 i 20, u kojima su glave obaju skeleta uvijek na sjeverozapadnoj strani groba. Neujednačena orijentacija grobova u većini kasnosrednjovjekovnih groblja u Dalmaciji često je bila predmetom rasprave, pri čemu se za većinu ovih primjera tražilo uglavnom jedno rješenje koje bi bilo primjenljivo na sve slučajeve[43]. Prije sam nastojao pokazati da orijentacija u kasnosrednjovjekovnim grobljima nema u tom smislu čvrstih normi, nego je treba razmatrati od slučaja do slučaja, prvenstveno vodeći računa o prirodnim karakteristikama svakog lokaliteta posebno[44]. Istraživanjima kasnosrednjovjekovnog

[40] *Š. BEŠLAGIĆ*, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo 1971, 77—79

[41] O tim karakteristikama kasnosrednjovjekovnih groblja u Dalmaciji usp. o tome kratko rekapituliran problem u: *V. KOVAČIĆ — Ž. MIKIĆ — N. JAKŠIĆ — G. NIKŠIĆ*, Ričice — nekropole stećaka, Split 1983, 61—68

[42] Ovdje ističem da se na grobljima srednjeg vijeka na području Cetinske krajine, prema dosadašnjim mojim spoznajama, uopće ne prakticira ukopavanje u grobove u prostoj zemlji bez dodatne kamene arhitekture. Ta zanimljiva činjenica srednjovjekovne grobove u Cetinskoj krajini izdvaja od drugih regija Dalmacije gdje to u pravilu nije slučaj. Ovdje ju međutim, ističem zbog nedavno iznijetih razmišljanja N. Jakšića o drugačijoj etničkoj pripadnosti pokojnika ukopanih u proste zemljane rake, od onih kod kojih su grobne rake dodatno obložene kamenom arhitekturom (usp., *V. KOVAČIĆ — Ž. MIKIĆ — N. JAKŠIĆ — G. NIKŠIĆ*, nav. dj., 63—67). Tu novu pojavu i promjenu u načinu sahranjivanja, posebno u kasnosrednjovjekovnoj Dalmaciji, N. Jakšić opravdava i obrazlaže novim migracijskim kretanjima i etničkim promjenama koje su zahvatile njen veći dio (konkretno imotsko, livanjsko i gornjocetinsko područje). Prema povijesnim izvorima znamo da tim promjenama u kasnom srednjem vijeku nije odoljela ni Cetinska krajina, pa bi slijedeći takvu logiku grobova u prostoj zemlji trebalo očekivati i na ovom području. Do sada istraživana kasnosrednjovjekovna groblja (u Brnazama, Udovčiću, Turjacima i na nekoliko položaja u Trilju) ne pružaju potporu takvim razmišljanjima. Objašnjavajući novu pojavu u repertoaru kasnosrednjovjekovnih grobova u Dalmaciji koji su na površini zemlje bili označeni elipsoidnim kamenim vijencem, a koji su pored nekoliko lokaliteta u gornjoj Cetini (Bitelić, Stražine, Podosoje, Ribarić) evidentirani i na još nekoliko drugih položaja u Dalmaciji (Padene, Bribir), na sličan način razmišlja i S. Gunjača (usp. *S. GUNJAČA*, Historijsko-arheološka šetnja dolinom gornje Cetine, Zbornik Cetinske krajine 2/1981, 144, sl. 17). Slične pojave nadzemnog označavanja groba, kako to navodi S. Gunjača, na više lokaliteta u Bosni i Hercegovini evidentirao je i Š. Bešlagić i to na istim grobljima zajedno sa stećcima (usp. *Š. BEŠLAGIĆ*, nav. dj., 96), pa ta činjenica Gunjačinim razmišljanjima pruža dodatnu argumentaciju. Međutim, i jedna i druga ovdje evidentirana novost u inače bogatom tipološkom repertoaru kasnosrednjovjekovnih grobova u Dalmaciji nije pravilo i uopćavanjem ga nije moguće prihvatiti. I jedno i drugo su bez sumnje još uvijek (s obzirom na stupanj istraženosti) regionalne i uže lokalne pojave, još uvijek neobjašnjive isključivo etničkim promjenama, pa im objašnjenje treba i drugdje tražiti.

[43] *Lj. KARAMAN*, Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad JAZU 268/1943, 10; *D. JELOVINA*, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Split 1976, 69-70.

[44] *A. MILOŠEVIĆ*, Kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima pod Bornovcem u Trilju, SPH III, ser. sv. 12/1982, 186—189.

Tošo Dabac
Stećci na Kupresu
1958.

groblja na Poljanicama u Bisku ovakva moja razmišljanja dodatano su potvrđena. I na ovom lokalitetu osnovna orijentacija grobova bila je zavisna o geomorfološkom sastavu tla i fizičkim mogućnostima ukopa grobova. U tom smislu već sam spomenuo da je teren na kojemu se nalazi ovo groblje izrazito krševit, pri čemu je jedina mogućnost ukopa grobne rake bila takva da se prati pravac pružanja kamenog živca. Dobar dokaz takvoj pretpostavci je i orijentacija groba 14 (sjever—jug) koji se prilikom ukopa, s obzirom na susjedne grobove i izrazito kamenit teren, koristi drugačijom orijentacijom kao jedinom mogućnosti.

Gotovo svi pokojnici u grobovima ovog groblja pokopani su na leđima u ispruženom položaju. Iznimka je grob 15 u kojem je pokojnik na trbuhu (sl. 36, sl. 37). Ovoj izuzetnoj pojavi među grobovima ovog vremenskog perioda nisam uspio pronaći analogija. Različit položaj ruku pokojnika je i ovdje čest kao i na većini drugih groblja ovog vremena. I ovome su se do sada tražila različita objašnjenja koja su ponekad išla toliko daleko, da se u položaju ruku pokojnika inzistiralo i kao na kronološkoj odrednici među pojedinim grobovima[45]. Arheološka istraživanja groblja na Poljanicama međutim, i ovome pružaju racionalno i sasvim prihvatljivo rješenje, a sadržano je u samom obredu sahranjivanja. U tom smilu polazim od pretpostavke da su pokojnici u grob bili pokopavani umotani u bijelu plahtu o čemu postoji i zapis iz nešto kasnijeg vremena[46]. Pretpostavljam da su ovdje tome arheološki dokaz male željezne igle nađene u nekoliko grobova (9, 15, 20 i 24). Igle su u grobovima nađene u različitim položajima, pa im to oduzima mogućnost jednostrane prvotne primjene, pri čemu dosadašnja literatura tim nalazima pretpostavlja praktičnu i ukrasnu primjenu prilikom pridržavanja vela na glavi[47]. Kako su u našem slučaju ove igle pronađene najčešće po sredini tijela u različitoj njegovoj visini, moguća je pretpostavka da su prvotno služile za sapinjanje bijelog platnenog omotača pokojnika. Prilikom pokapanja ovako umotanog tijela u relativno uzak i nerijetko dubok grob, nije uvijek bilo moguće tijelo održavati u približno vodoravnom položaju, pa je svako pomicanje na lijevu ili desnu stranu sasvim izvjesno značilo i pomicanje prvotno na prsima ili trbuhu prekriženih ruku. Veći nagib na lijevu ili desnu stranu svakako je značio i pad lijeve ili desne ruke. Sasvim je izvjesno da se isto događalo i s glavom, pa stoga i glavu nalazimo različito položenu. Vjerojatno u ovoj pretpostavci treba tražiti i objašnjenje na trbuh sahranjenog pokojnika u grobu 15. Izvjesno je da je tijelo pokojnika umotano u bijelu plahtu prilikom sahranjivanja moglo biti i potpuno okrenuto, a da to ne bude na vrijeme primijećeno. Tome u prilog govore i činjenice da je tijelo ukopano u potpuno pravilnom položaju s rukama prekriženim na prsima i ravno ispruženim stopalima, te da je ispod kostiju koljena desne noge nađena mala željezna igla. U prethodnim slučajevima željezne igle su uvijek bile nađene u nivou iznad skeleta.

U 28 grobova kasnosrednjovjekovnog groblja na Poljanicama u Bisku grobni nalazi evidentirani su u 12 grobova, što je za groblja ovoga vremena izuzetan prosjek[48], pogotovu ako pretpostavimo da je poneki od sličnih priloga mogao biti i u onim grobovima koji su bili otvarani i pretraživani i prije naših istraživanja (grobovi 7, 10, 16, 24, 26, 28). Pored već spomenutih željeznih igala nađenih u grobovima 9, 15, 20 i 24, najstandardniji grobni inventar su mala srebrna dugmad sastavljena od dvije polukuglaste kalote pri čemu gornja završava malom alkicom za vješanje, a donja bradavičastim ispupčenjem. Takva dugmad evidentirana je u grobovima 6, 8 i 24. Arheološko značenje na ovom lokalitetu potencira im činjenica da su ova dugmad, kao i željezne igle, u identičnom obliku i veličini nađena u sva tri sektora ovog groblja, a ovo opet omogućava pretpostavku o približno istovremenoj vremenskoj i kulturnoj pripadnosti svih grobova na ovim položajima. Ovakav tip nakita, međutim, nije rijedak ni u drugim dalmatinskim, posebno kasnosrednjovjekovnim grobljima, ali ova gotovo da i nemaju izravnih tipoloških paralela s primjercima dugmadi iz Biska. U pravilu su veća i na donjem kraju često ukrašena granuliranim zrncima[49]. Bliže analogije našim nalazima, međutim, pruža mala brončana dugmad s lokaliteta Glavica i Kraljičin nasip u Buškom blatu kod Livna datirana u 14. i 15. stoljeće[50]. Od ostalih pojedinačnih nalaza u grobovima kasnosrednjovjekovnog groblja na Poljanicama kao standardan kasnosrednjovjekovni inventar navodim ostatke tkanine (srebrne bordure) u grobu 4[51], netipičnu brončanu viticu u grobu 21[52], dvije željezne okrugle karičice, vjerojatno kao dio obuće u grobu 5[53], kronološki izuzetno značajan i vrijedan mletački novac dužda Francesca Foscaria kovan u Veneciji 1443—1444. godine, nađen u grobu 3, te veliku željeznu pojasnu pređicu u grobu 1. Ove pređice u dalmatinskim kasnosrednjovjekovnim grobovima također nisu rijetkost, a ova je zanimljiva zbog svoje veličine i tipološke osebujnosti. Koliko mi je poznato, ova je prvi ovakav grobni nalaz u Dalmaciji, premda na ovom području ima tipoloških paralela[54]. Ovakvi nalazi su i drugdje vrlo rijetki, a osim jednog iz Đelekovca u sjeverozapadnoj Hrvatskoj[55] i dva nalaza iz Istre[56], više mi ih nije poznato.

Najbogatiji grobni sadržaj u okviru cijelog ovog groblja imaju nalazi iz groba 19, koji brojem i kvalitetom grobnih nalaza spada u red značajnijih dalmatinskih kasnosrednjovjekovnih grobnih cjelina (par brončanih pozlaćenih trojagodnih naušnica, brončana karičica, pojasna pređica, željezni lančić i ogrlica od 48 staklenih perlica). Iznenađuje međutim činjenica, da je sve ove nalaze sadržavao grob četverogodišnjeg djeteta. Posebno značajan nalaz u ovoj grobnoj cjelini je par brončanih pozlaćenih trojagodnih naušnica koji u cjelokupnom kontekstu groblja na Poljanicama podržava već izrečenu i dobro obrazloženu kasniju dataciju jednog dijela ovog tipa srednjovjekovnog nakita u Dalmaciji[57]. Uvažavajući kronološki relevantne podatke na ovom lokalitetu (već izrečene analogije prema ostalim nalazima, srebrni soldin Francesca Foscaria kovan 1443—1444. godine i ranije spomenutu 1440. godinu uklesanu na sljemenjaku iznad groba 6), navedene naušnice i sve druge nalaze, kao i cijelo kasnosrednjovjekovno groblje na Poljanicama u Bisku trebalo bi datirati u četrdesete i pedesete godine 15. stoljeća. Ovim bi trojagodne naušnice iz Biska bile jedan od rijetkih pouzdanije datiranih ovakvih dalmatinskih nalaza[58].

Posebno obilježje i značenje cijelom ovom groblju daju i tri izuzetno vrsno ukrašena sljemenjaka potpuno ustaljenih reljefnih i ikonografskih motiva i ujednačena osebujna klesarskog (»kovačkog«) izraza. Taj klesarski izraz je na ovim spomenicima toliko izražajan da je pouzdano moguće tvrditi kako su sva ta tri spomenika produkt istog klesara (»kovača«) s već izgrađenim stilom prepoznatljivim na još nekim istovremenim spomenicima u Cetinskoj (Voštane, sl. 57, Strizirep, sl. 65) i Imotskoj krajini (Cista, sl. 67), a u »zaštitnom znaku« križa s romboidnim završecima krakova djelo ovog klesara prepoznajem i na jednom sljemenjaku iz Eminova sela u Duvanjskom polju (sl. 62/4). Ovakva disperzija stilski i radionički ovdje prepoznatog jednog dijela ovih spomenika upućuje na pretpostavku da se radilo o vrlo produktivnom traženom

i priznatom klesaru. S obzirom na datirani sljemenjak iz Biska sasvim je sigurno da je djelovao polovicom 15. stoljeća, a u činjenici da je najbrojnija i najljepša svoja ostvarenja ostavio upravo u Cetinskoj krajini, nalazim opravdanu mogućnost da negdje na ovom području pretpostavim i mjesto njegova trajnijeg boravka. U smislu razvoja umjetnosti na stećcima, ovaj se klesar javlja kao začetnik jednog radioničkog izraza koji će kasnije, u drugoj polovici 15. stoljeća kulminirati u izuzetno ukrašenim, monumentalnim i zasigurno najljepšim sljemenjacima na cijelom arealu njihova rasprostiranja, onima »kovača« Jurine u Imotskoj krajini, te posebno u Duvanjskom i Kupreškom polju (sl. 62). O svemu tome će, međutim, još biti riječi.

Arheološim istraživanjima na širem prostoru zaravni Poljanice u Bisku utvrdili smo da je postojao i kamenolom za ove stećke uz sjeverozapadni rub zaravni (sl. 47). U kamenolomu je do danas preostao jedan prelomljen sljemenjak kao poluproizvod bez ikakva ukrasa[59]. Po završetku ovih istraživanja, ovaj stećak, kao i oni s grobova preneseni su i grupirani na novi položaj 10 m istočno od sektora A. (sl. 72).

47
Kamenolom za stećke i prelomljeni neobrađeni sljemenjak na Poljanicama u Bisku

[45] *D. JELOVINA*, nav. dj., 74.

[46] *I. LOVRIĆ*, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa, Zagreb 1948., 178.

[47] *N. MILETIĆ*, Izvještaj o iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola u Buškom blatu, GZM N. s. 37/1982., 142.

[48] Kao usporedbu navodim veliko srednjovjekovno groblje sv. Spasa na vrelu Cetine gdje su grobni nalazi evidentirani u 198 od ukupno 1162 istražena groba (*D. JELOVINA*, nav. dj., 41), zatim groblje u Grborezima kod Livna gdje je od 265 istraženih grobova nalaza evidentirano u svega 73 groba (*Š. BEŠLAGIĆ — D. BASLER*, Grborezi — srednjovjekovna nekropola, Sarajevo 1964., 66), te manje groblje pod Borinovcem u Trilju gdje je od ukupno 57 istraženih grobova nalaza evidentirano u samo 7 grobova (*A. MILOŠEVIĆ*, nav. dj., 195—197). Sličnu sliku pokazuju i druga istražena kasnosrednjovjekovna groblja u Dalmaciji.

[49] *D. JELOVINA*, nav. dj., 113—114; *Š. BEŠLAGIĆ — Đ. BASLER*, nav. dj., 80—81.

[50] *N. MILETIĆ*, nav. dj., 143—144. Identična brončana dugmad, kao i prethodno spomenute željezne igle, dio su grobnih nalaza u kasnosrednjovjekovnim grobovima otkopanim u Ribariću 1954. godine kod kuće Frane Bilandžića pok. Marka. Na tom položaju otkopano je ukupno 29 grobova obzidanih kamenim pločama i amfornim kamenjem. Spomenuta dugmad i željezne igle pronađene su u grobovima 1, 4, 6, 10, 14 (usp. *S. GUNJAČA*, Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1954., SHP III. ser., sv. 6/ 1958., 229, te dnevnik istraživanja s tog lokaliteta koji se danas čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu).

[51] Kao analogije navodim nalaze iz Grboreza (*Š. BEŠLAGIĆ — Đ. BASLER*, nav. d., 86—88), Buškog blata (*N. MILETIĆ*, nav. dj., 144) i Cetine (*M. DRAGIČEVIĆ*, Nekoliko fragmenata tekstila iz grobova nekropole Sv. Spas u selu Cetini kod Vrlike, SHP III. ser. sv. 12/1982., 161—171).

[52] Takve brončane vitice se u dalmatinskim grobovima javljaju u cijelom srednjem vijeku. (*D. JELOVINA*, nav. dj., 107—108).

[53] Usp. analogne nalaze u Grborezima (*Š. BEŠLAGIĆ — Đ. BASLER*, nav. dj., T. XXIX./7) i Biljanima Donjim (*D. JELOVINA — D. VRSALOVIĆ*, Srednjovjekovno groblje na »Begovači« u selu Biljanima Donjim kod Zadra, SHP III. ser. sv. 11/1981., 102, T. XLVI./58, 59).

[54] Jedna takva gotovo identična pojasna predica pronađena je u kasnosrednjovjekovnom sloju (14.—15. stoljeće) Gospodske pećine na vrelu Cetine (usp.: *I. MAROVIĆ*, Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine, VAHDalm., LXXII.—LXXIII./1979., 41).

[55] Predica je bila prezentirana na izložbi »40. godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj« u Koprivnici 1986. godine (katalog te izložbe, 132, 157).

[56] *B. MARUŠIĆ*, Kompleks bazilike sv. Sofije u Dvogradu, Histria archaeologica II./2, 1971., 15, sl. 2. Predica je pronađena u prethodno devastiranom grobu iza začelja crkve. Ne donosi se njena datacija, ali se upozorava da je jedan od susjednih također devastiranih grobova građen nakon izgradnje romaničke baziliko na ovom položaju. Drugi istarski primjerak potječe iz groba uz crkvu u Predloki (usp. *E. BOLTIN-TOME*, Predloka — antična in zgodnjosrednjeveška lokalitota, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, izd. Hrvatskog arheološkog društva 11/2, 1986., 195, T. V., 1). Pogrešno se upozorava na analogije ovog primjerka s primjercima iz Ždrijaca i drugim prvenstveno kasnoantičkim nalazima iz Postojne i Batuje, pa ovaj nalaz, kao i one iz Dvograda i sjeverozapadne Hrvatske, treba datirati, analogno pouzdanim dalmatinskim nalazima, u 14. ili 15. stoljeće.

[57] *N. JAKŠIĆ*, Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23/1983., 49—74. Prema Jakšićevoj tipologiji bišćanske naušnice pripadaju tipu D s analognim nalazima u Đevrskama, Biskupiji—Crkvina, Žrnovnici, Skradinu, te Podgradu i Šopotu kod Benkovca. Za obrazloženje kasnijeg datiranja jednog dijela ovog tipa srednjovjekovnog nakita u Dalmaciji usp. i: *ISTI*, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, Diadora 11/1989., 407—440.

[58] *ISTI*, Naušnice s tri jagode, 68—73.

[59] Općenito o kamenolomima stećaka usp.: *Š. BEŠLAGIĆ*, Stećci — kultura i umjetnost, 37—41. Veličina prelomljenog stećka preostalog u kamenolomu na Poljanicama je 140x123x65 cm.

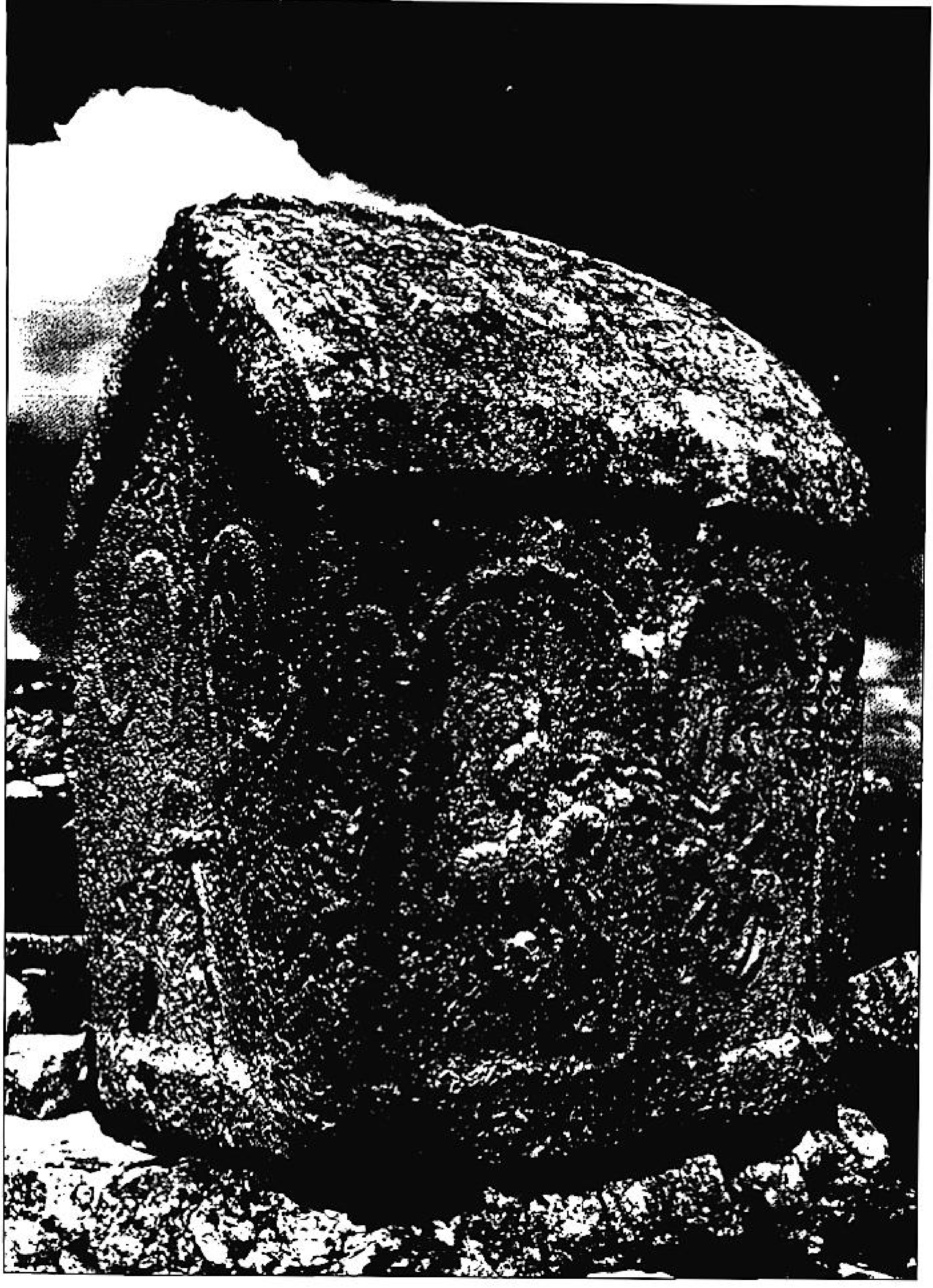

Stećci iz Biska već izrečenim konstatacijama sigurno spadaju među najljepše sepulkralne spomenike kasnog srednjeg vijeka na području Cetinske krajine. Međutim, uprkos ovakvoj konstataciji, kao i činjenici da ukupan broj stećaka na cijelom cetinskom području čini više od 50% svih ovakvih spomenika na teritoriju Hrvatske, te da se upravo u ovom njenom dijelu nalazi najveće (prema važećoj tipologiji) poznato i istraženo groblje sa stećcima na cjelokupnom arealu njihova rasprostiranja[60], sistematska obrada i znanstvena prezentacija ovih spomenika u cetinskoj regiji još uvijek nije izvršena. Sva dosadašnja nastojanja u tom smislu usmjeravana su na kratke opise značajnijih i većih groblja iz pera svega nekolicine stručnjaka počevši od druge polovice 18. stoljeća[61]. Međutim, od prvog Fortisova opisa groblja sa stećcima kod crkve sv. Spasa nedaleko od vrela Cetine, koji je ove spomenike u romantičarskom duhu onovremene Evrope pokušao prikazati kao ratničke grobove divova[62], pa do posljednjeg Gunjačina pokušaja kartiranja svih cetiskih stećaka u djelatnosti Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pred više od 35 godina[63], nije se u proučavanju cetinskih stećaka bitno uznapredovalo. Arheološka istraživanja ovih položaja nasreću nisu adekvatna cjelokupnom stanju njihova proučavanja, makar su rezultati vrlo rijetko objavljivani[64].

U cjelini gledajući, među svim cetinskim stećcima moguće je razlikovati dvije teritorijalne supine s jasnim pojedinačnim osobitostima. Jednoj grupi pripadaju stećci gornjeg toka rijeke Cetine, vrlo uprošćenih osnovnih oblika (mahom su to ploče i jednostavni sanduci) i sasvim oskudne ornamentiranosti (prevladavaju heraldički motivi). U širem regionalnom smislu stećci gornjeg toka rijeke Cetine ovim odlikama vežu se za one u kninskom i drniškom području, te sa sličnim spomenicima u susjednim predjelima jugozapadne Bosne, prvenstveno onima u Livanjskom polju. Drugoj grupi pripadaju stećci srednjeg toka rijeke Cetine, područja koje je u povijesnom smislu regionalno izjednačeno s teritorijem srednjovjekovne cetinske županije i kasnije Cetinske krajine. Stećci ove regije bit će predmetom narednih razmatranja.

Na području Cetinske krajine do sada je registrirano 35 položaja koji sadržavaju ovakve spomenike (sl. 48). Mahom su sve to skupine s manjim brojem stećaka. Svega četiri položaja broje između 50 i 60 takvih spomenika; na pet položaja ih ima između 20 i 30, a na svima ostalima ih je znatno ispod

48
Groblja sa stećcima u Cetinskoj krajini

1. *Zasiok*
2. *Potravlje, Grudine*
3. *Bitelić, Banovića gorica*
4. *Satrić*
5. *Hrvace, Paćina glavica*
6. *Bajagić*
7. *Hrvace, Krinj*
8. *Lučane, Sv. Kata*
9. *Sinj, Miletin*
10. *Glavice, Poljakove kuće*
11. *Gala*
12. *Gljev*
13. *Korita*
14. *Otok*
15. *Udovičić*
16. *Grab*
17. *Voštane*
18. *Jabuka*
19. *Vedrine*
20. *Trilj, Borinovac*
21. *Velić, Pudari*
22. *Tijarica*
23. *Strizirep*
24. *Vrpolje, Medići*
25. *Vrpolje, Grebčine*
26. *Budimiri, Mladine*
27. *Budimiri, Pištet*
28. *Budimiri, Steljci*
29. *Budimiri, Pisak*
30. *Budimiri, Čubići*
31. *Strmendolac*
32. *Bisko, Poljanice*
33. *Bisko, Igralište*
34. *Bisko, Groblje*
35. *Dicmo, Golobrig*

Tošo Dabac
Stećak na Kupresu
1958.

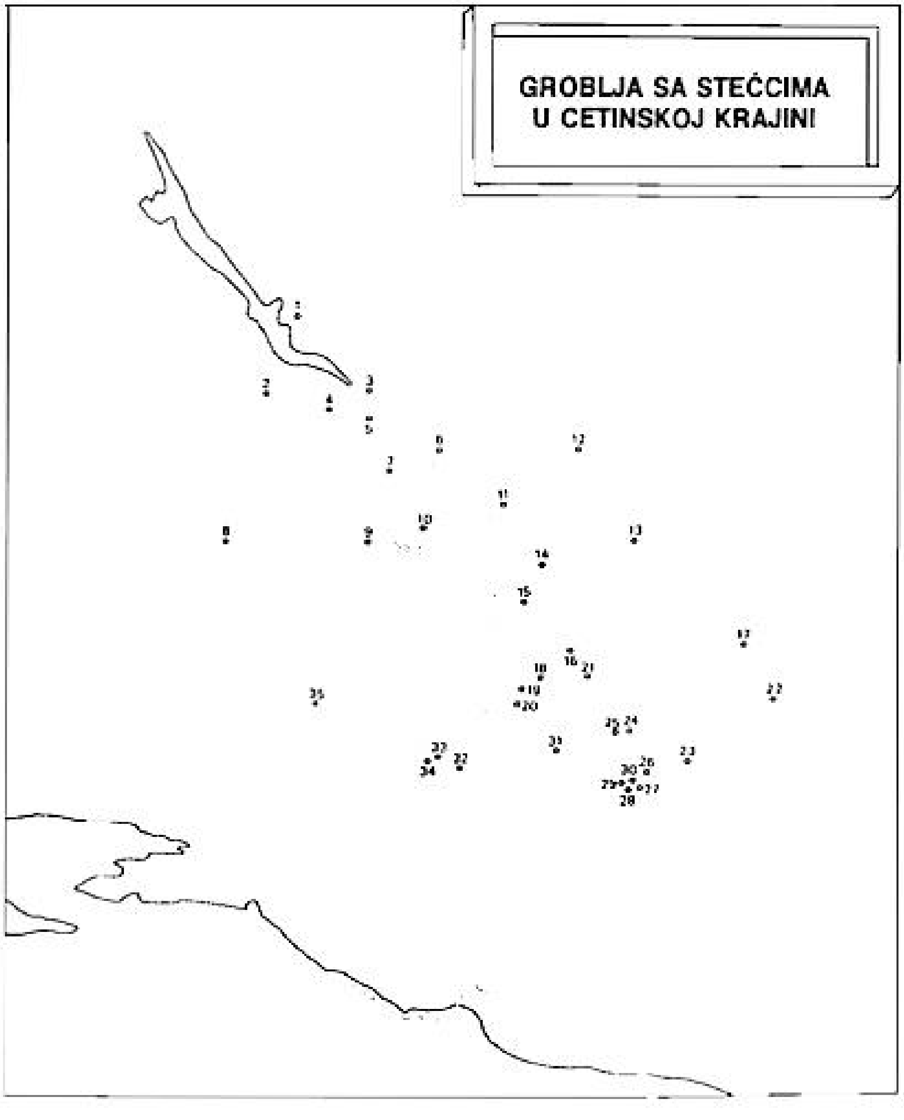

[60] *D. JELOVINA*, nav. dj., 38—42. Premda sam na početku ovog teksta predložio novu reduciranu tipologiju stećaka ograničenu samo na sanduke i sljemenjake, u dijelu teksta koji općenito donosi rezultate istraživanja cetinskih stećaka ipak se koristim važećom tipologijom poradi lakšeg uspostavljanja korelacijskih odnosa stećaka ovog područja prema ukupnim rezultatima proučavanja stećaka na cijelom arealu njihova rasprostiranja. Primjena ovdje predložene reducirane tipologije tih spomenika u ovom dijelu teksta ne bi ni najmanje poremetila niti promijenila ovdje dobivene rezultate. O primjerenosti općeg naziva stećak i za nadgrobne ploče kasnosrednjovjekovnih grobova, posebno u Dalmaciji, te o problemima i mogućim zaključcima koji iz toga proizlaze, na navedenom su savjetovanju o stećcima u Sarajevu 1986. godine govorili i S. Ćirković i N. Jakšić.

[61] O historijatu proučavanja cetinskih i uopće dalmatinskih stećaka vidi kratko u *V. KOVAČIĆ — Ž. MIKIĆ — N. JAKŠIĆ — G. NIKŠIĆ*, nav. dj., 11—14.

[62] *A. FORTIS*, Put po Dalmaciji (priredio: J. Bratulić), Zagreb 1984., 193—194.

[63] *S. GUNJAČA*, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, SHP III. ser. sv. 1/1949., 282—287

[64] *ISTI*, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952., SHP III. ser. sv. 4/1955., 232—233; *ISTI*, Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953., SHP III. ser. sv. 5/1956., 215; *ISTI*, Stećci u dolini Cetine, Slobodna Dalmacija 1—3. I. 1957., 7; *ISTI*, Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka, Istorijski časopis SAN V./1954.—1955., 139—147; *A. MILOŠEVIĆ*, nav. dj., 185—199.

tog prosjeka. Brojnost položaja s manjim brojem ovih spomenika navodi na pretpostavku da su ta groblja pripadala manjim zajednicama, ili pak da su u upotrebi bila relativno kratko vrijeme. To međutim ne treba uvijek uopćavati zato što su dosadašnja istraživanja pokazala da svi grobovi na tim položajima ne moraju biti označeni stećcima. Arheološkim istraživanjima, npr. utvrđeno je da je groblje pod Borinovcem u Trilju imalo 25 stećaka uokolo kojih je otkopano 57 grobova[65], a ima i takvih slučajeva da je na položaju gdje je prethodno bilo svega nekoliko stećaka otkopano desetak puta više grobova. U jednoj sondi velikog kasnosrednjovjekovnog groblja u Udovičićima na istočnom rubu Sinjskog polja bila su samo dva stećka a otkopana su 22 groba[66], dok je već spomenuto groblje na Poljanicama u Bisku sa svega tri stećka imalo 28 grobova. Utvrđujući odnos između naselja i te vrste groblja uočena je zanimljiva činjenica da groblja s takvim spomenicima gotovo i nisu registrirana u neposrednoj blizini kasnosrednjovjekovnih utvrda Cetinske krajine kojih su ostaci danas vidljivi na nekoliko položaja (u Potravlju, u Sinju, na Čačvini i Nutjaku). Ova je činjenica zanimljiva prvenstveno zato što je u vremenu u koje običavamo datirati groblja sa stećcima život u ovim utvrđenjima najintenzivniji.

Raspored stećaka unutar pojedinog groblja na području Cetinske krajine pripada uobičajenom tipu srednjovjekovnih groblja na redove, što indicira zaključak da ona u pravilu nisu locirana uokolo crkava gdje se ovakav njihov raspored vrlo rijetko poštuje. Dalje je zanimljiva konstatacija da ta groblja u Cetinskoj krajini nemaju ranijih ukopa, a ni potvrda kasnijeg kontinuiteta. Iz toga, naravno, treba izuzeti položaje gdje ima ranijih ukopa, ali sa znatnim vremenskim prekidom: npr. groblja sa stećcima na prapovijesnim gomilama na Gljevu[67], u Budimirima na položaju Pištet[68], te već spomenuto groblje na Poljanicama u Bisku. U jednom primjeru na položaju Igralište u Bisku grobovi sa stećcima ukopani su na mjestu kasnoantičke nekropole i tom je prilikom gotovo potpuno uništili[69]. Držim da ni u jednom od tih primjera ne bi trebalo vidjeti izravniji kontinuitet kultnog mjesta, nego prvenstveno slučajni izbor, bilo da se radilo o neplodnu zemljištu, o blizini komunikacija ili pak o dominantnim položajima kojima su težila groblja sa stećcima. Utvrđujući prostorni odnos među tim grobljima, vrlo je važna i činjenica da na području Cetinske krajine u kasnom srednjem vijeku ima i groblja koja uopće nemaju stećaka, premda bi ih, s obzirom na karakter samih grobova i grobnih nalaza u njima, svakako trebalo očekivati[70]: npr. groblje u Brnazama kraj Sinja[71] i groblje kraj Latinčevih kuća u Trilju[72]. Upozoravam dalje da upravo ta kasnosrednjovjekovna groblja bez stećaka na području Cetinske krajine imaju određen vremenski kontinuitet jer su locirana uz ranosrednjovjekovne crkve s najvjerojatnijim slijedom iz kasnoantičkog razdoblja[73].

Temeljem iznijetih konstatacija u ovoj vremenskoj i prostornoj izoliranosti groblja sa stećcima na području Cetinske krajine, prvenstveno vidim imigraciju njenih novih stanovnika. U povijesnim događanjima 14. i 15. stoljeća na tom području potvrdu takvoj pretpostavci nalazim u nastojanjima Nelipića da vrate izgubljenu gospodarsku i političku moć nakon što im je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik (1342—1382.) oduzeo Knin 1345. godine[74]. Nelipići od kralja umjesto Knina dobivaju Sinj i cetinsku županiju[75]. Nakon ustoličenja u Sinju oni ponovo nastoje osnažiti svoj utjecaj. Iz povijesnih izvora znamo da to dobrim dijelom uspijevaju prvenstveno uz pomoć i svesrdnu potporu cetinskih Vlaha kojima obilno nadoknađuju usluge tako da im darivaju posjede, daju različite povlastice i ozakonjuju njihovo običajno pravo[76]. Takva politika Nelipića prema Vlasima svakako je bila dobrim razlogom njihove intenzivne imigracije u Cetinsku krajinu, pa pretpostavljam da upravo u tim povijesnim činjenicama treba vidjeti i objasniti pojavu groblja sa stećcima u ovom dijelu Dalmacije.

Indirektnu potvrdu pretpostavci da vremenski i prostorno izolirana groblja sa stećcima na području Cetinske krajine treba vezati uz novodoseljeno stanovništvo nalazim i u kasnijim povijesnim događajima. Naime, osmanlijsko osvajanje ovog dijela Dalmacije uvjetuje prekid ukapanja na gotovo svim kasnosrednjovjekovnim grobljima u Cetinskoj krajini. Razlog tomu su bez sumnje bila nova pomicanja stanovništva, a prema povijesnim dokumentima znamo da cijelo stanovništvo cetinske regije zbog turskih prodora bježi i sklanja se u sigurnije djelove Dalmacije, sjevernu Hrvatsku, i Slavoniju[77]. Nova populacija iz Hercegovine, Rame i zapadne Bosne krajem 17. i početkom 18. stoljeća ponovo naseljava ove krajeve s istim razlozima kao i Vlasi u 14. i 15. stoljeću, ali je sada u ulozi Nelipića Mletačka Republika[78]. Ovdje je zanimljivo da ovo novo stanovništvo za mjesto ukopavanja svojih pokojnika odabire sasvim nove položaje, također gotovo uvijek bez ikakva prethodnog kontinuiteta, a s obzirom da od toga vremena nije bilo novih velikih pomicanja stanovništva, služi se njima do danas.

Osnovna karakteristika stećaka Cetinske krajine je rijetka njihova ukrašenost. Jednostavnim ornamentima (izuzimajući sljemenjake) ukrašeno je svega 8% svih cetinskih stećaka (sl. 49), ali po motivima i ikonografskim rješenjima ne razlikuju se bitno od cjelokupnog ovog kulturnog kruga. Reljefni ornamentalni motivi, češće simboličkog a rjeđe dekorativnog karaktera, klešu se na svim osnovnim oblicima cetinskih stećaka, dok su motivi sa scenama narativnog karaktera vezani isključivo za sanduke i sljemenjake.

Među raznovrsnim ornamentalnim motivima dekorativnog i simboličkog karaktera koji se pojavljuju na cetinskim stećcima izdvojio bih samo dva primjera koji doprinose rješenju prije postavljena problema. Svojim značenjem prelaze regionalne okvire, a budućem proučavanju stećaka u Dalmaciji mogu pružiti značajne nove spoznaje.

65 *ISTI*, nav. dj., 195.
66 Dio ovog groblja je istraživan u vremenu od 21. IX. — 1. X. 1982. godine prilikom nove regulacije cestovne prometnice kroz Sinjsko polje. Rezultati istraživanja nisu objavljeni. Nalaze i dokumentaciju čuva Muzej Cetinske krajine u Sinju.
67 *Š. GUNJAČA*, Kratak osvrt, 287.
68 *L. KATIĆ*, nav. dj., 133.
69 *A. MILOŠEVIĆ*, Bisko kod Sinja, 61.
70 Iz perioda bosanske samostalnosti u Bosni nema drugih kasnosrednjovjekovnih groblja osim onih sa stećcima (*Š. BEŠLAGIĆ*, Stećci i njihova umjetnost, 96).
71 *S. GUNJAČA*, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazama kod Sinja, SHP III. ser. sv. 4/1954., 85—134.
72 *ISTI*, Još jedan nalaz starohrvatskog nakita u Trilju, Historijski zbornik 1/1948., 211—215.
73 Kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazama kod Sinja je preknilo ranosrednjovjekovnu crkvicu sagrađenu na temeljima starokršćanske memorije (*ISTI*, Starohrvatska crkva, 131), a na rubu groblja kod Latinčevih kuća u Trilju, kao spolija u grobu, nađen je ulomak pilastra oltarne pregrade, stilski blizak, najranijoj srednjovjekovnoj skulpturi iz crkve sv. Marte u Bijaćima u Kaštelanskom polju (usp. *A. MILOŠEVIĆ*, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, Zbornik Cetinske krajine 2/1981., 64, sl. 124)
74 *V. KLAIĆ*, Povijest Hrvata II., Zagreb 1975., 94—99.
75 *T. SMIČIKLAS*, nav. dj., 249—252.
76 *N. KLAIĆ*, nav. dj., 265—270; *J. SOLDO*, Cetina — srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipeća. Sinjska spomenica 1715.—1965., Sinj, 1965., 98—101.
77 *ISTI*, Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom, ista publikacija 103—122.
78 *ISTI*, nav. dj., 122—142.

U tom smislu zanimljivi su pločasti stećci iz Bitelića s položaja Banovića gorica[79], jer su svi ukrašeni identičnim geometrijskim ornamentom i nesumnjivo ih je po istoj šabloni radio jedan klesar (sl. 51). Drugdje u Dalmaciji stećaka s ovakvim ornamentom nije pronađeno, a niti ih posjeduju groblja s ovakvim spomenicima u susjednoj Hercegovini i Bosni. Međutim, po karakteru ornamenata i tretiranju površine stećaka ovi iz Bitelića vrlo su bliski nekolicini spomenika s područja današnje Crne Gore, posebno onima kod Petrove crkve u Nikšiću[80], čak u tolikoj mjeri da postoji opravdana mogućnost pretpostavke da su i jedni i drugi produkt iste klesarske radionice (sl. 50). Treba li opravdanje ovakvoj uočljivoj sličnosti tražiti u migracijskim kretanjima, ili pak u pretpostavci da i jedni i drugi predstavljaju neovisnu i samorodnu pojavu na svakom lokalitetu posebno, možda će pokazati nova, posebno arheološka istraživanja i eventualna antropološka analiza osteoloških ostataka u grobivima pod samim stećcima. U vezi s tom grupom kasnosrednjovjekovnih nadgrobnika s područja Crne Gore, zanimljiva je i činjenica da takav sličan ornament[81] posjeduju i nadgrobne ploče Crnojevića u Bogorodičinoj crkvi na otoku Kom u Skandarskom jezeru[82]. Prema natpisima na njima pripadaju despotu Stjepanu Crnojeviću (1451.—1465.) i njegovoj ženi Mari, zbog čega se mogu pouzdano datirati[83]. Vjerojatno je da takvu približnu dataciju treba pretpostaviti i za već spomenute pločaste stećke kod Petrove crkve u Nikšiću[84], pa vjerojatno i na ove naše u Biteliću.

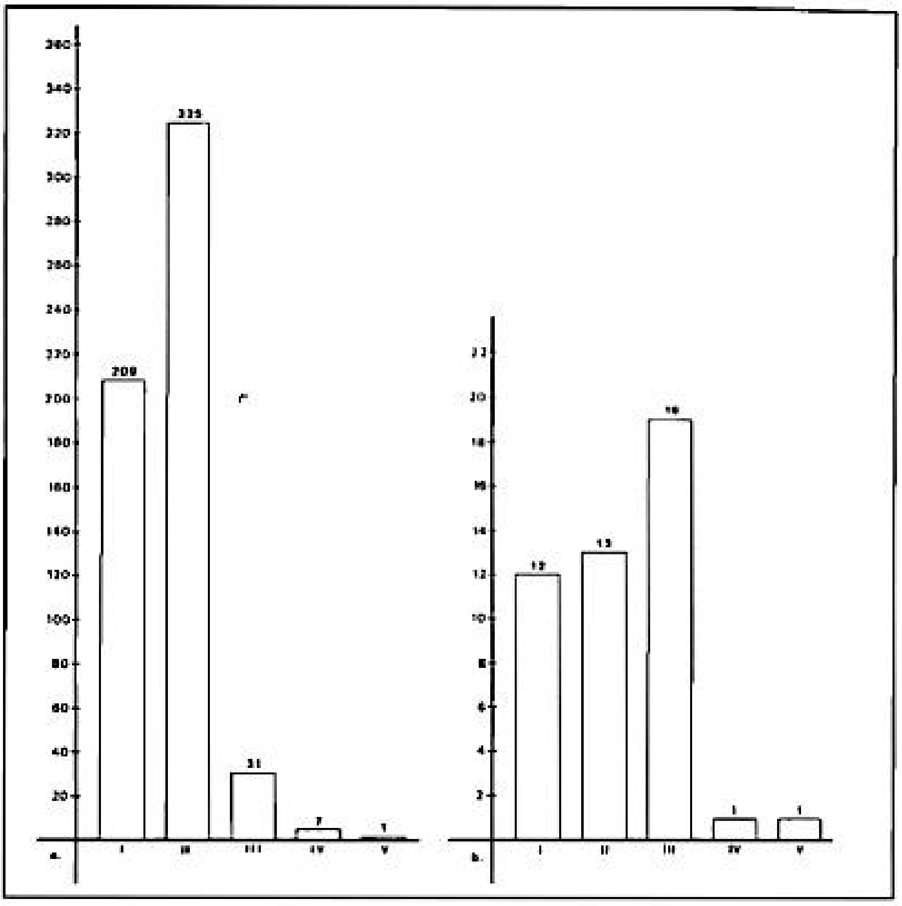

49
Grafički prikaz tipološke zastupljenosti i ukrašenosti stećaka na području Cetinske krajine (I. ploče, II. sanduci, III. sljemenjaci, IV. križine, V. antropomorfni stećci)

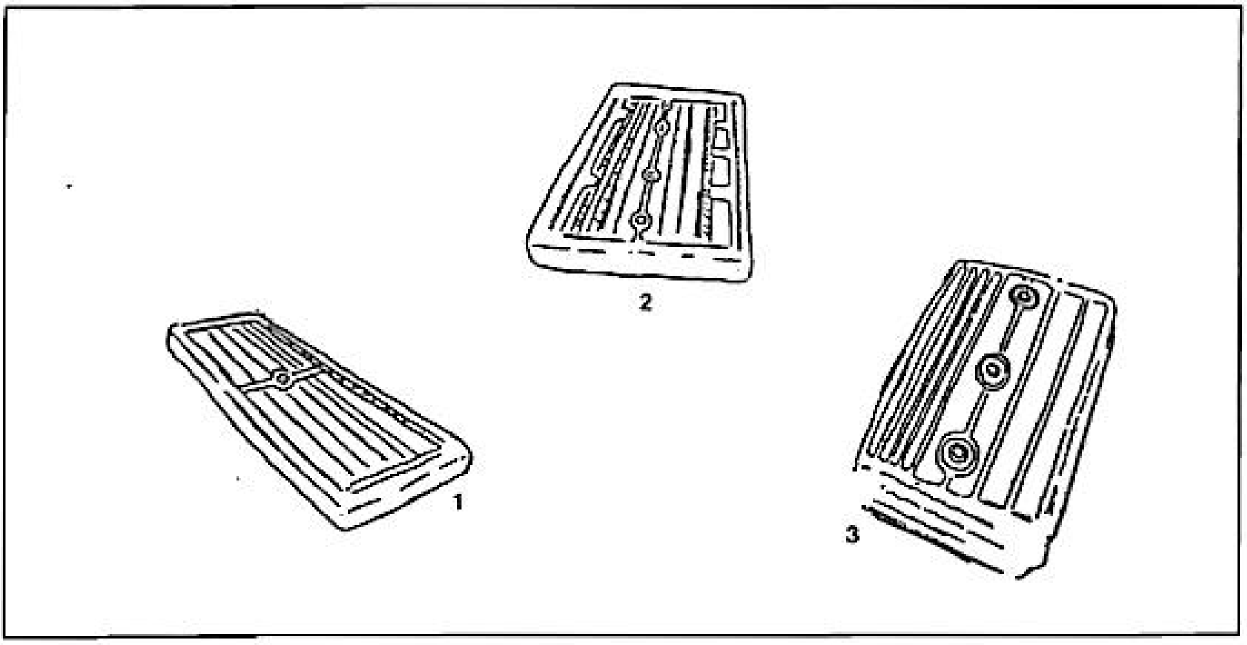

50
Ukrašene nadgrobne ploče s groblja kod Petrove crkve u Nikšiću

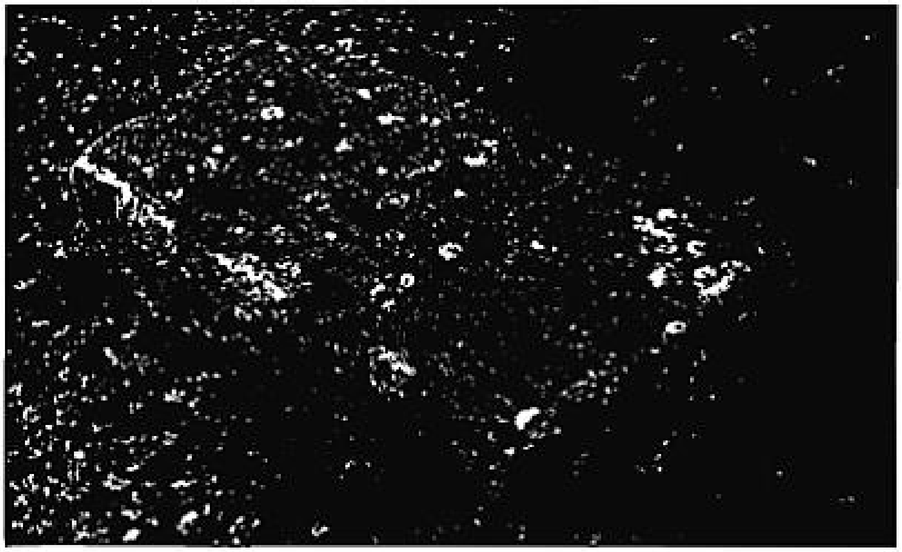

51
Ukrašena nadgrobna ploča s Banovića gorice na Biteliću

79 *A. MILOŠEVIĆ*, Ranosrednjovjekovni grob iz Bitelića, SHP III. ser. sv. 15/1985., 233—234, T. IV.

80 *D. SERGEJEVSKI*, Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću, Cetinje 1952.; *B. BEŠLAGIĆ*, nav. dj., 119-122.

81 Misli se prvenstveno na kružne vijence (rozete) raspoređene sredinom gornje plohe tih nadgrobnih ploča međusobno spojene uklesanom trakom. Upozoravam ovdje na činjenicu da se na tim stećcima, kao i na našim u Biteliću, javljaju po tri takva kružna vijenca, te na moguću simboliku tih krugova prema već izrečenim mojim zapažanjima o mogućnosti da ti ornamenti prikazuju prikaz obrednog kruha (usp. *A. MILOŠEVIĆ*, Prežitak poganskog obreda sahranjivanja na stećcima, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 26/1986.—1987., 91—97.

82 *D. BOŠKOVIĆ*, Izvještaj i kratke beleške s putovanja, Starinar VI./1931., 159; *Ž. ŠĆEPANOVIĆ*, Crnojevići, Enciklopedija Jugoslavije 3/1984., 158.

83 *LJ. STANOJEVIĆ*, Stari srpski zapisi i natpisi, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda I./1902., 74. Iz sadržaja natpisa nije potpuno jasno da li jedna od ovih nadgrobnih ploča pripada upravo despotu Stefanu Crnojeviću dok za nadgrobnu ploču despotove žene Mare (kći Ivána Kastriota, sestra Skenderbegova) ne bi trebalo biti sumnje.

84 Kraći opis i karakteristike ovih nadgrobnika donosi Š. Bešlagić, ali bez ikakve datacije (*Š. BEŠLAGIĆ*, nav. dj., 119—122).

Pločaste stećke bogatije ukrašene geometrijskim i simboličkim ornamentima posjeduje i groblje sv. Mihovila u Bisku (sl. 52)[85]. Gornja ploha tih spomenika je obrubljena i dijagonalno podijeljena reljefnim trakama s geometrijskim ornamentima, dok su u trokutastim međuprostorima izvedeni reljefni simbolički motivi duhovnog karaktera. Takav način ukrašavanja gornje plohe pločastih stećaka je regionalna dalmatinska pojava, a pored groblja u Bisku i susjednim Trnbusima u Poljicima[86], nalazimo ga samo u okolici Imotskog (sl. 53)[87], pa ova paralela u vezi s obradom i produkcijom stećaka nesumnjivo povezuje te dvije regije.

Među oblicima stećaka Cetinske krajine, prema važećoj tipologiji, ploče i sanduci su najčešći, dok druga dva osnovna oblika, sljemenjake i križine, nalazimo znatno rjeđe (sl. 49). U ovom osvrtu bih se dalje dodirnuo samo sljemenjaka, jer se ostali oblici ničim ne izdvajaju iz cjelokupne produkcije ovih kasnosrednjovjekovnih spomenika[88].

Sljemenjaci Cetinske krajine i po obliku i po ukrašenosti nesumnjivo predstavljaju posebnu i, čini mi se, najzanimljiviju grupu ovih spomenika. Osnovnim oblikom su prilično ujednačeni. Svi osim jednog iz Lučana pripadaju skupini visokih, često izrazito monumentalnih sljemenjaka, s naglašenim elementima krovnog dijela i lučno povijenog hrpta sljemena. Gotovo uvijek su položeni na postament u obliku pločasta stećka (sl. 54). Najveći broj stećaka ovog tipa, kako je već uočeno, posjeduju kasnosrednjovjekovna groblja Cetinske i Imotske krajine, a ima ih i u poljima jugozapadne Bosne, u prvom redu u Duvanjskom i Kupreškom polju[89]. S obzirom na njihovu uočljivu koncentraciju na području današnje Dalmacije (sl. 55), kao i na činjenicu da su ovi na području Cetinske krajine i dijelom u okolici Imotskog nesumnjivo raniji od onih u poljima jugozapadne Bosne, te s obzirom na već uočenu posebnost što se oblika tiče, držim opravdanim ovu grupu sljemenjaka nazvati *dalmatinskim tipom*.

52
Ukrašena prelomljena nadgrobna ploča s groblja Sv. Mihovila u Bisku

53
Ukrašene nadgrobne ploče iz okolice Imotskog

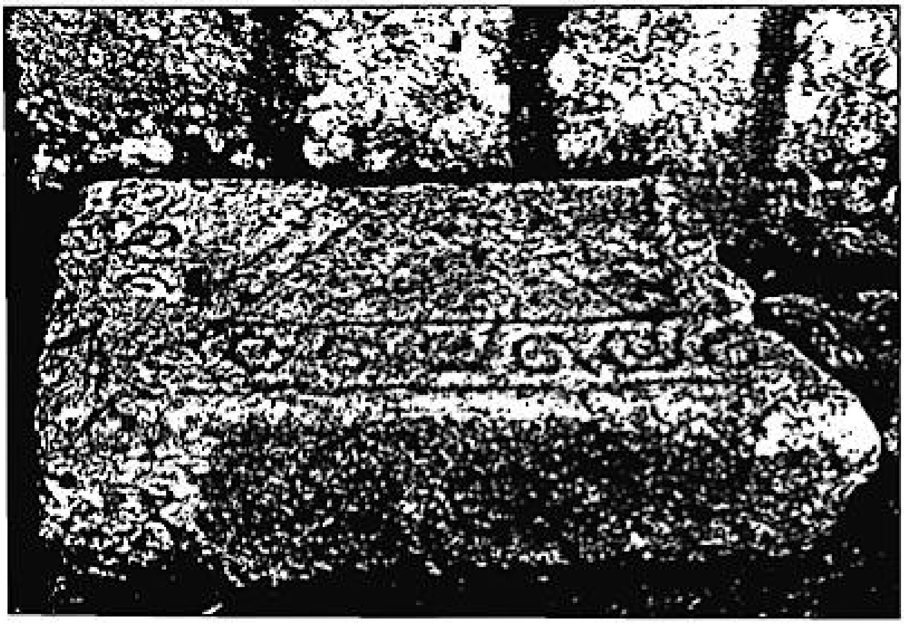

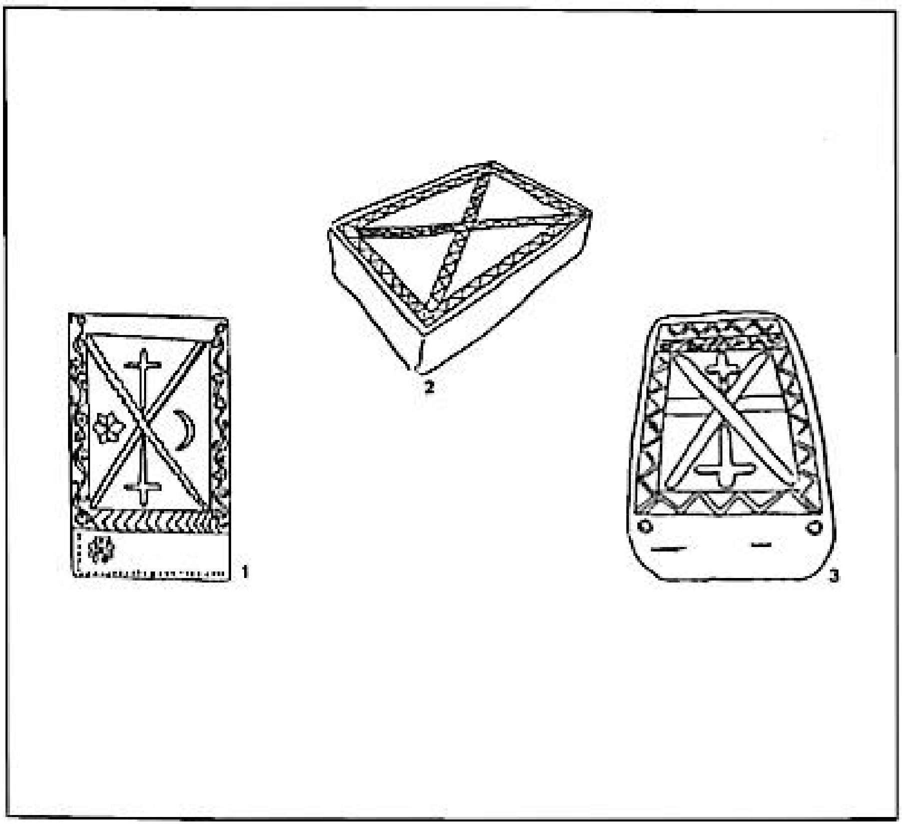

85 Na groblju sv. Mihovila u Bisku dva su takva pločasta stećka. Oba su dislocirana i oštećena, a vjerojatno pripadaju jednom od kasnosrednjovjekovnih groblja sa sjeverne ili zapadne strane današnjeg seoskog groblja.

86 *A. ŠKOBALJ*, nav. dj., 211—213, sl. 172, 173.

87 *M. WENZEL*, nav. dj., T. II/10, 11, 12.

88 Iz rezultata dosadašnjih rekognosciranja položaja s kasnosrednjovjekovnim grobovima na području Cetinske krajine, križine čini mi se, predstavljaju poseban problem. Ponekad se javljaju i na kasnosrednjovjekovnim grobljima bez stećaka (na gradini Križina u Vedrinama). Oblikom i veličinom prilično su ujednačene. Ravnomjerno su raspoređene u cijeloj regiji, a na položajima s grobovima kasnog srednjeg vijeka pojavljuju se samo s po jednim primjerkom, gotovo u pravilu u sredini ili na dominantnom mjestu unutar groblja. Ova konstatacija me navodi na pomisao da ti spomenici zapravo i nisu nadzemna oznaka groba, već oznaka za cijelo groblje, odnosno za posvećeno mjesto na kojemu se mogu ukopavati pokojnici samo određene vjerske pripadnosti. Potvrdu takvoj pretpostavci vidim i u izboru motiva za ukrašavanje tih spomenika na kojima se u pravilu, ako su ukrašeni, pojavljuju samo simboli polumjeseca i zvijezde. To pak, treba dovesti u vezu s prastarim poganskim vjerovanjima, koja su se na Zapad raširila u antičko vrijeme prodiranjem misterijskih religija s Istoka, a u naše krajeve posebno širenjem mitraizma koji je u sebi sadržavao staro mazdejsko vjerovanje prema kojemu tijela umrlih idu na Mjesec, a duše k Suncu, o čemu je uostalom vrlo opširno pisao B. Gabričević, obrađujući rimske nadgrobne spomenike sa sličnom ornamentikom iz Sinja (usp. *B. GABRIČEVIĆ*, Antička nekropola u Sinju — Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja, VAHDalm., LXXVI/1983., 5—96). Prema tome, križine na kasnosrednjovjekovnim grobljima Cetinske krajine bile bi oznaka mjesta za pokapanje umrlih određene vjerske pripadnosti, dok bi prikazani simboli na njima bili vezani uz karakter samog mjesta čuvajući u sebi preostatak nekadašnjih poganskih vjerovanja.

89 *Š. BEŠLAGIĆ*, Kupres — srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo 1954.; *ISTI*, Stećci Duvanjskog polja, Starinar N. s. VII.—VIII./1956—1957., 375—396; *N. MILETIĆ*, Stećci, Beograd 1982., 145—148.

55.
Rasprostranjenost groblja sa sljemenjacima dalmatiskog tipa u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni

1. *Rastičevska mašeta*
2. *Gornja glavica*
3. *Uzur glavica*
4. *Ravanjska vrata, donja nekropola*
5. *Ravanjska vrata, gornja nekropola*
6. *Dvorišta*
7. *Sarajlije*
8. *Letka*
9. *Eminovo selo*
10. *Lipa*
11. *Kongora*
12. *Blidinjska visoravan*
13. *Proložac*
14. *Zagvozd, groblje*
15. *Zagvozd, Vukov greb*
16. *Lokvičići, Berinovac*
17. *Lokvičići, Pezine kuće*
18. *Studenci*
19. *Lovreč, Mramori*
20. *Lovreč, Markuzina ograda*
21. *Cista, Velika gomila*
22. *Cista, Mala gomila*
23. *Cista, Zadužbina*
24. *Budimiri, Pištet*
25. *Budimiri, Pisak*
26. *Strizirep*
27. *Budimiri, Steljci*
28. *Strmendolac*
29. *Bisko, Poljanice*
30. *Voštane*
31. *Korita*

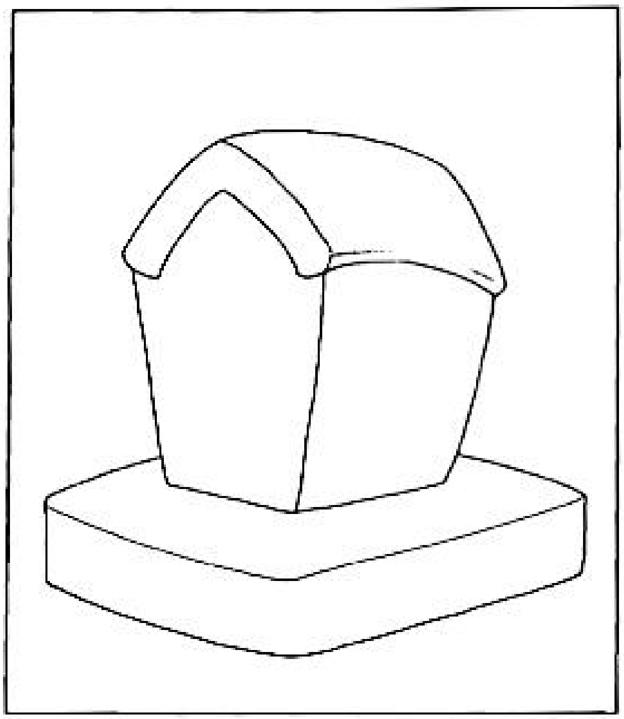

54
Shematski prikaz sljemenjaka dalmatinskog tipa

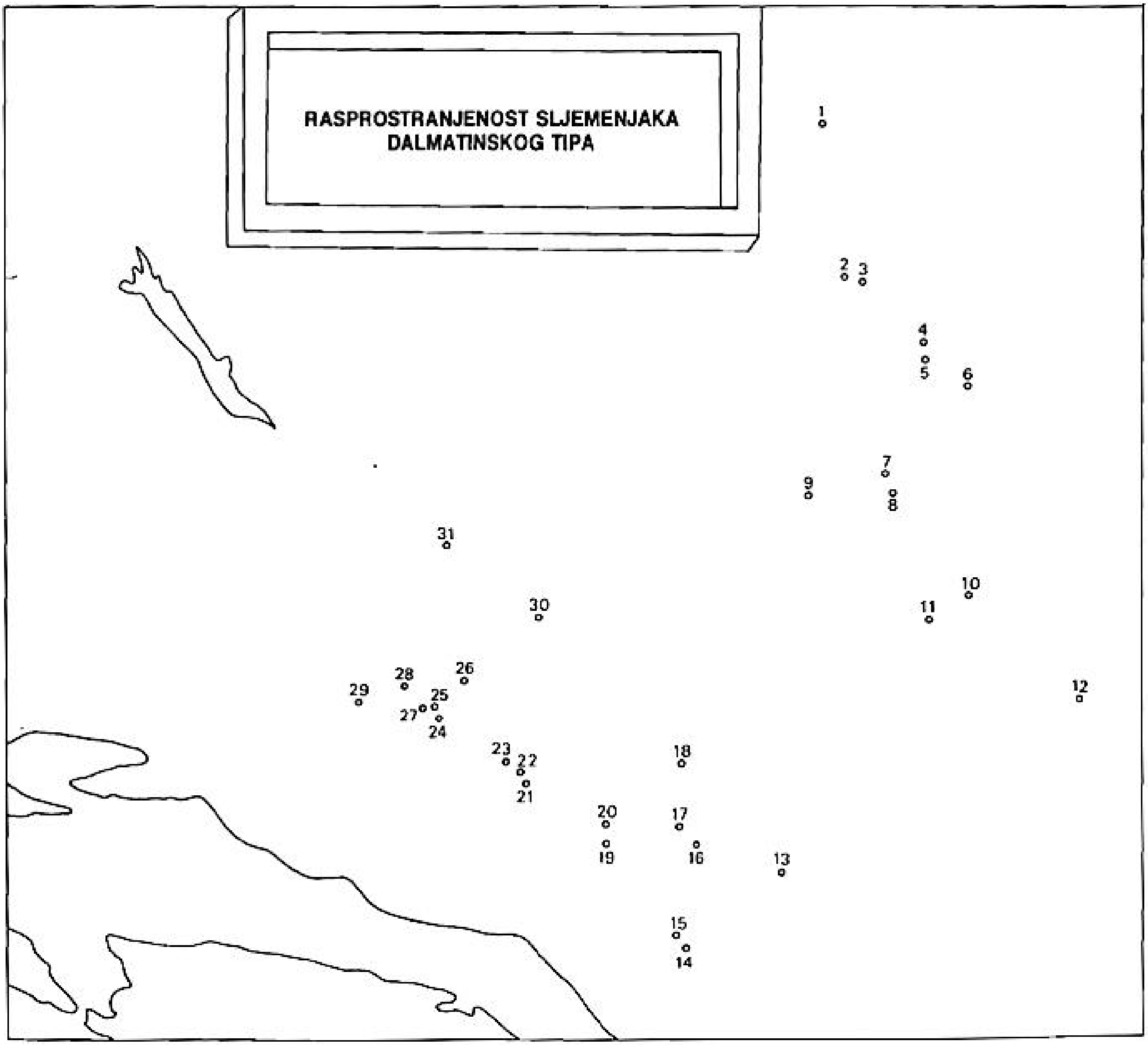

Već spomenuti sljemenjak iz Lučana u ovoj grupi spomenika predstavlja izoliranu pojavu, a zbog oblika i zanimljivih reljefnih prikaza svakako zavređuje da ga posebno prikažem. Pripada grupi izduženih niskih sljemenjaka s ravnim hrptom sljemena[90]. Na dužim bočnim stranama je prikaz kola (sl. 56) i prikaz povorke koju čine dvije stojeće ženske figure, konj s jahačem i ptica ili kokoš s konjskom glavom (sl. 56). Na užim bočnim stranama su simbolički ornamenti duhovnog karaktera: polumjesec, šesterokraka zvijezda i reljefni prikaz obrednog kruha[91]. Posebnost lučanskog sljemenjaka je i to da su kose plohe sljemena potpuno ukrašene motivom tordirane vrpce, i vrlo rijetkim ornamentima kuka i visećih trokuta koji se uopće ne pojavljuju na stećcima bosansko-hercegovačkog kruga[92]. Na neornamentiranom pojasu jedne plohe sljemena nalazio se i natpis od kojega je malo ostalo, pa bi ovo bio jedini do sada poznati primjer natpisa na stećcima Cetinske krajine. Dodatno treba upozoriti da je sljemenjak iz Lučana najzapadniji primjerak sljemenjaka na cijelom arealu njihova rasprostiranja i jedini s desne strane Cetine, ne računajući one u Bisku koji su gotovo na samoj njenoj obali.

56
Sljemenjak iz Lučana

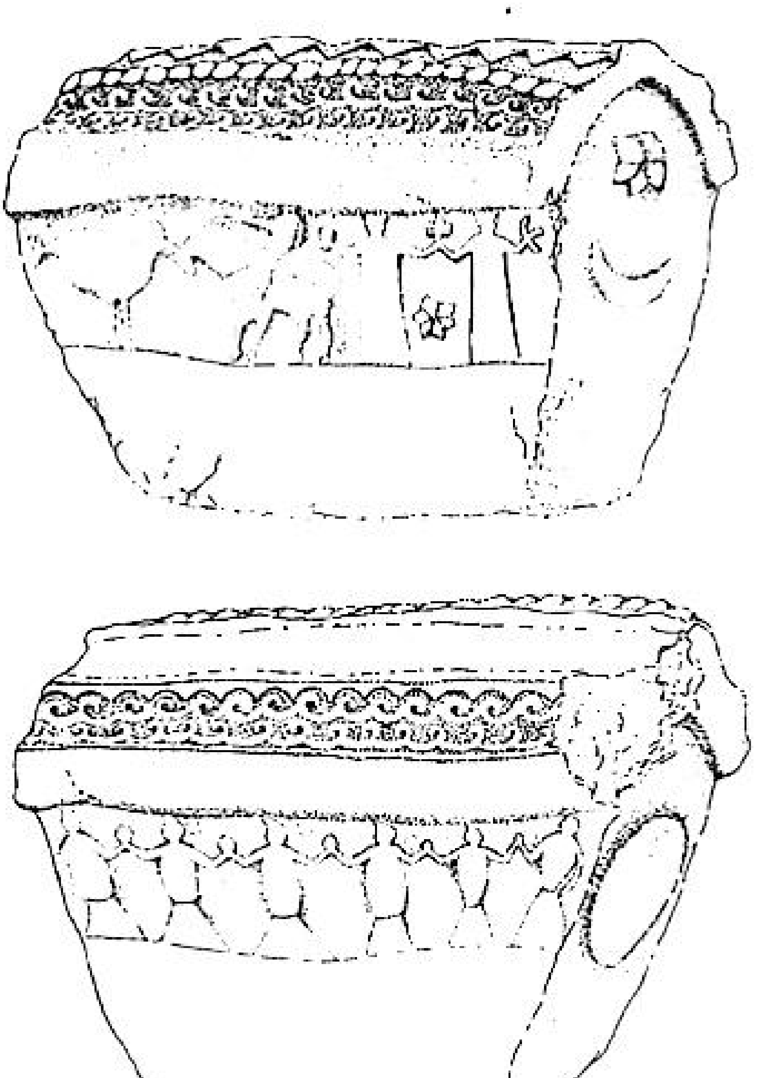

Na prvi pogled, izolirana pojava sljemenjaka u Lučanima iznenađuje. Povijesni dokumenti, međutim, ne govore tome u prilog jer ovaj dio Cetine određuju kao značajnu i ekonomski snažnu jedinicu kneštva Nelipića[93]. Za ilustraciju neka nam posluži podatak da upravo u Lučanima 1393. godine Hrvoje Vukčić Hrvatinić (1350.—1416.) javno prihvaća odredbe tzv. »Đakovačkog ugovora« i za bosanskog kralja priznaje Stjepana Dabišu (1391.—1395.)[94]. Prema podacima iz povijesnih dokumenata, posjednici ovog dijela Cetine su Pavlovići (1369. godine), najvjerojatnije Vlasi, pa nije isključeno da nekome od njih pripada i navedeni sljemenjak. Nažalost, još uvijek nije moguće odrediti provenijenciju ovog, po mnogočemu zanimljiva spomenika. Možda su u tom smislu indikativni dekorativni elementi na kosim plohama sljemena, posebno motivi visećih trokuta i kuka, koje drugdje na stećcima ne nalazimo, a upravo su karakteristični za srednjovjekovnu umjetnost Dalmacije.

Međutim, u prepoznavanju klesarskih radionica među grupom sljemenjaka *dalmatinskog tipa* zbog velikog broja prilično ujednačenih primjeraka, situacija je znatno povoljnija. Ovom prilikom ne bih detaljnije ulazio u analizu njihovih reljefnih sadržaja, ikonografskih rješenja i oblika ornamentalnih motiva, jer su to već vrlo uspješno napravile M. Wenzel[95] i N. Miletić[96], pa se njihovim razmišljanjima ima malo što dodati. Upozorio bih, međutim, da se sljemenjaci triljskog područja (sl. 59) jednostavnijim pratećim dekorativnim elementima i oblicima simbola duhovnog karaktera[97], ikonografskim rješenjima i izborom motiva narativnih scena[98], a ponekad i prikazima ljudskih i životinjskih figura[99] klesarskom obradom razlikuju od raskošnije ukrašenih primjeraka u poljima jugozapadne Bosne (sl. 62). Sve elemente i jedne i druge grupe nalazimo pak na stećcima Imotske krajine, posebno u Lokvičićima i Cisti, a ponešto i u Lovreću (sl. 60, sl. 61). Ove činjenice me navode na pomisao da u ovoj široj regionalnoj grupi sljemenjaka *dalmatinskog tipa* treba prepoznati nekoliko klesarskih radionica, a s obzirom na to da elemente bosanske i triljske skupine nalazimo na stećcima Imotske krajine, većinu tih klesarskih radionica vjerojatno treba locirati negdje u okolici Imotskog (usp. sl. 63). Sasvim rijetki natpisi na sljemenjacima *dalmatinskog tipa* većinu će ovih klesara, na žalost, zauvijek ostaviti anonimnima. Sretan je međutim slučaj da je na natpisu Vlkojeva stećka iz Lovreća (sl. 68) ostalo

zabilježeno ime »kovača« Jurine, što ovom klesaru omogućava atribuciju najljepše i najbogatije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa* u okolici Imotskog i u poljima jugozapadne Bosne[100].

Upozorio bih dalje na još nekoliko zanimljivih detalja koji proučavanjima sljemenjaka ovoga tipa mogu pružiti znatnog podstreka. Kartiranjem groblja sa stećcima *dalmatinskog tipa* dobio sam njihov vrlo zanimljiv prostorni raspored (sl. 55) na temelju kojega je moguće pretpostaviti nekoliko zanimljivih i značajnih zaključaka.

U vezi s prostornim razmještajem sljemenjaka *dalmatinskog tipa* uočljiva je njihova koncentracija izdvojena u dvije geografske regije (Trilj — Imotski i Duvno — Kupres), pri čemu iznenađuje to što ih nema na prostoru Posušja koji među ovim regijama predstavlja prijelaznu zonu i jedinu moguću prirodnu komunikaciju. Daleko sam od uvjerenja da u toj činjenici treba vidjeti dvije izolirane regije s istovremenim spomenicima, pa bih uz već opisane njihove evidentne dekorativne i dijelom ikonografske razlike iznio i nekoliko drugih detalja kojima ću pokušati pretpostaviti i obrazložiti i njihovu kronološku razliku.

57
Sljemenjak iz Voštana Gornjih, položaj Na mašete (južna strana)

58
Sljemenjak iz Voštana Gornjih, položaj Na mašete (sjeverna strana)

90 *A. MILOŠEVIĆ*, Srednjovjekovna nekropola u »Baramau Lučanima kod Sinja, SHP III. ser. sv. 14/1984., 286.; *ISTI*, Prežitak poganskog obreda sahranjivanja, 92.

91 *ISTI*, nav. dj., 91—97.

92 Usp. vrlo dobar pregled tima sličnih ornamentalnih motiva na stećcima u: *M. WENZEL*, nav. dj., T. III.—X., XLIV. — LI.

93 *S. GUNJAČA*, Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma, Split 1937., 16—19.

94 *V. KLAIĆ*, nav. dj., 306—307.

95 *M. WENZEL*, Bosnian and Herzegovinian tombstones, 102—143.

96 *N. MILETIĆ*, nav. dj., 145—148.

97 Dobar reprezent takvom razmišljanju je prikaz ljiljana na sljemenjacima triljske grupe koji je izrazito stiliziran za razliku od adekvatnih motiva u poljima jugozapadne Bosne gdje su ti motivi izvedeni znatno raskošnije, gotovo antropomorfno. Usp. prikaze tog motiva na sl. 59/1, 7, 9 i prikaze na sl. 62/1, 5, 7.

98 Na tim sljemenjacima je uočljiva i razlika u izboru motiva narativnih scena. Gotovo u pravilu, na stećcima triljske grupe ti su motivi ograničeni na prikaz lova i kola, za razliku od onih na sljemenjacima bosanske grupe gdje dominira prikaz turnira uokviren arkadama. Usp. sl. 59 i sl. 62.

99 Unutar grupe sljemenjaka *dalmatinskog tipa* s jednostavnijim pratećim dekorativnim elementima (sl. 59 i sl. 60) u prikazu ljudskih i životinjskih figura moguće je razlikovati najmanje dvije klesarske radionice. Prvu kojoj su dobri reprezenti stećci iz Lovreća (sl. 70, sl. 71) i Strizirepa (sl. 69) odlikuju ljudske i životinjske figure s kratkim nogama, za razliku od druge grupe ovih sljemenjaka na kojima su ove figure prikazane s izrazito izduženim nogama. Za ilustraciju te druge klesarske radionice upućujem na sljemenjake iz Biska (sl. 17, 18, 23, 24, 29, 30), Voštana (sl. 57, 58), Strizirepa (sl. 65, 66) i Ciste (sl. 67).

100 *I. PETRIČEVIĆ*, Pročitani »izgubljeni« natpisi, Kačić 13, Split 1981., 281—284. Pažnju na »kovača« Jurinu na navedenom savjetovanju o stećcima u Sarajevu 1986. godine skrenuo je i N. Jakšić. Van svake je sumnje i činjenica, da su ovako monumentalni i bogato ukrašeni sljemenjaci za naručioca morali predstavljati i značajan materijalni izdatak. U tom smislu je vrlo ilustrativan podatak iz 1377. godine prema kojemu je cetinski Vlah Ostoja Bogović podmirio ukupne troškove sahrane Vlaha Priboja Papalića u ukupnom iznosu od nevjerojatnih 40 libara. Nevjerojatnih stoga, jer primjerice prosječan ukop u to vrijeme u Splitu košta 4-8 libara, a za cijenu od 40 libara u crkvi šibenskih franjevaca mogla se dobiti cijela obiteljska grobnica. Usporedbe radi navodim i gospodarstveni podatak iz 1370. godine prema kojemu se Ratko Radoslavić porijeklom iz Cetine na ime zakupa prihoda sela Stolac u Cetini obavezuje splitskom nadbiskupu godišnje isplatiti 60 libara (o tome usp. *M. ANČIĆ*, nav. dj., 91-94). Vrlo je vjerojatno da ukupni troškovi sahrane Vlaha Priboja Papalića u cijenu uključuju izradu i postavljanje stećka, a kako se sve to događa 1377. godine sasvim je izvjesno da se ovdje ne radi o ukrašenom monumentalnom sljemenjaku, nego o skromnijem nadgrobnom spomeniku. Ukrašeni sljemenjaci se naime klešu, vidjeti ćemo, tek od četvrtog decenija 15. stoljeća, pa nam ovaj podatak iz 1377. godine za ukupnu cijenu koštanja ukrašenog sljemenjaka *dalmatinskog tipa* može biti samo dobar reper.

59
Sljemenjaci dalmatinskog tipa triljskog područja (1—4. Budimiri, 5, 6. Bisko, 7, 8. Strizirep, 9, 10. Voštane

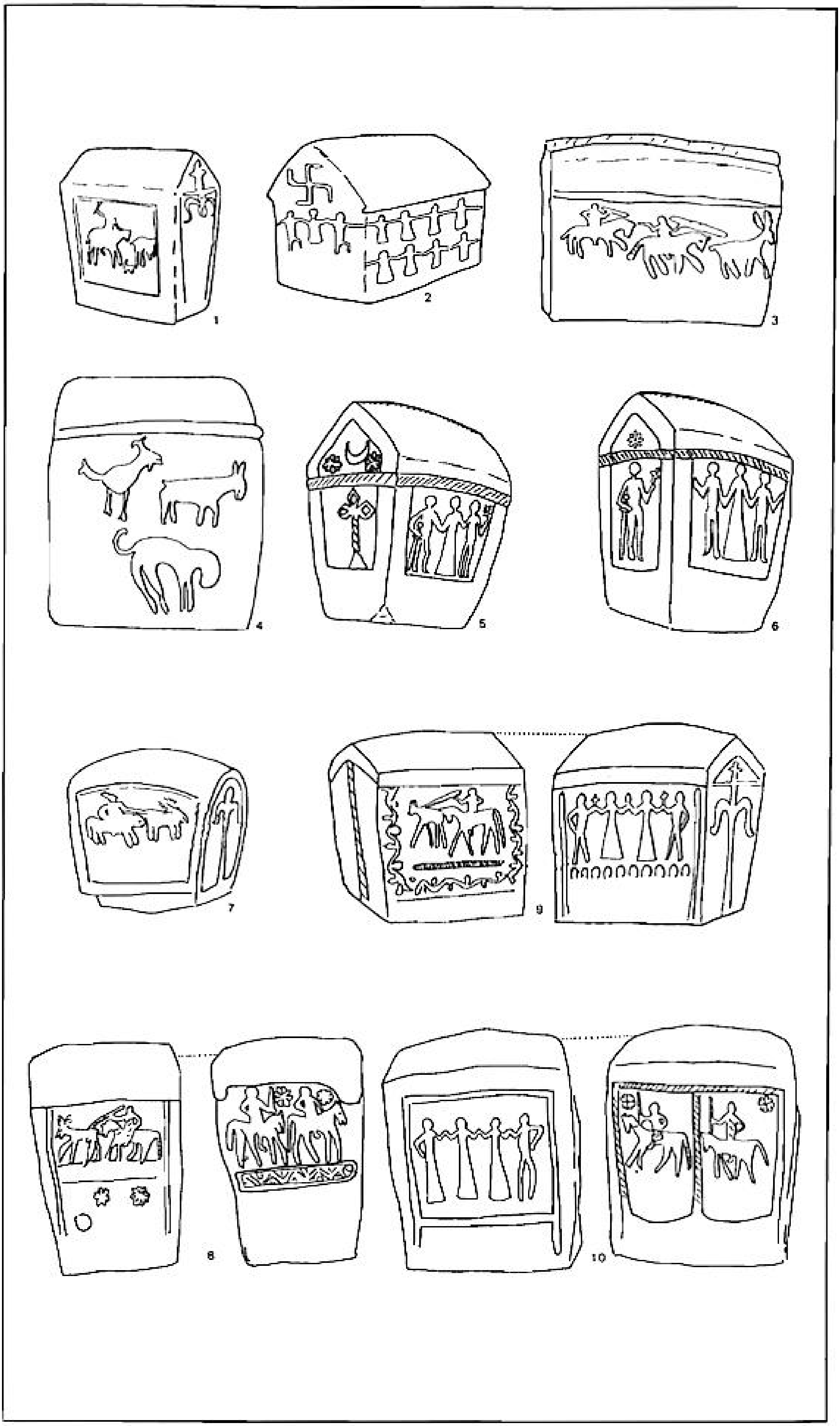

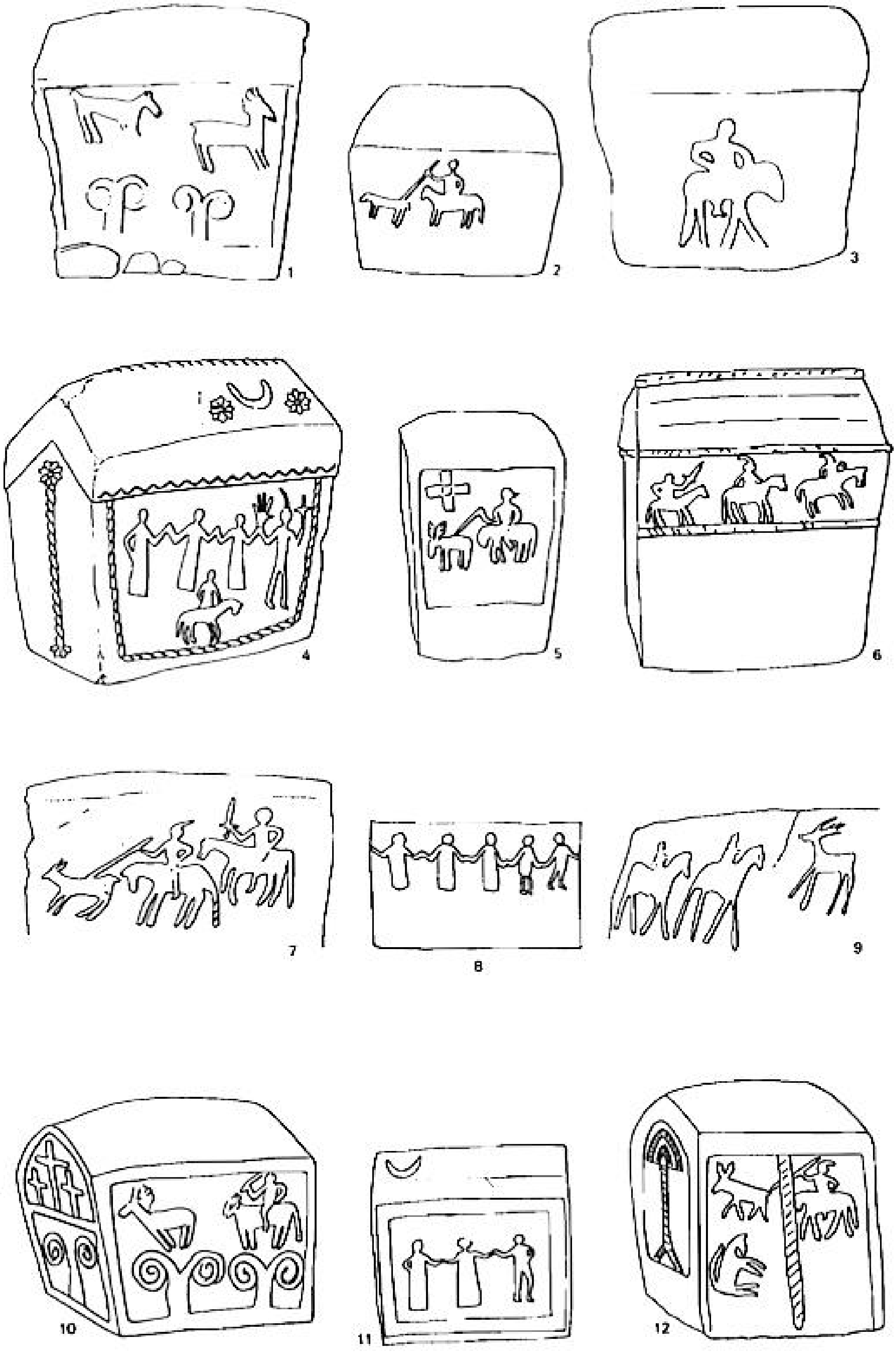

60
Jednostavnije ukrašeni sljemenjaci dalmatinskog tipa *imotskog područja (1, 3, 5, 9, 10. Lovreč, 2, 4, 6, 7, 8, 11, 12. Cista)*

61
Bogatije ukrašeni sljemenjaci dalmatiskog tipa *imotskog područja (1—4, 9, 10. Cista. 5—7. Lovreč. 8, 11. Lokvičići)*

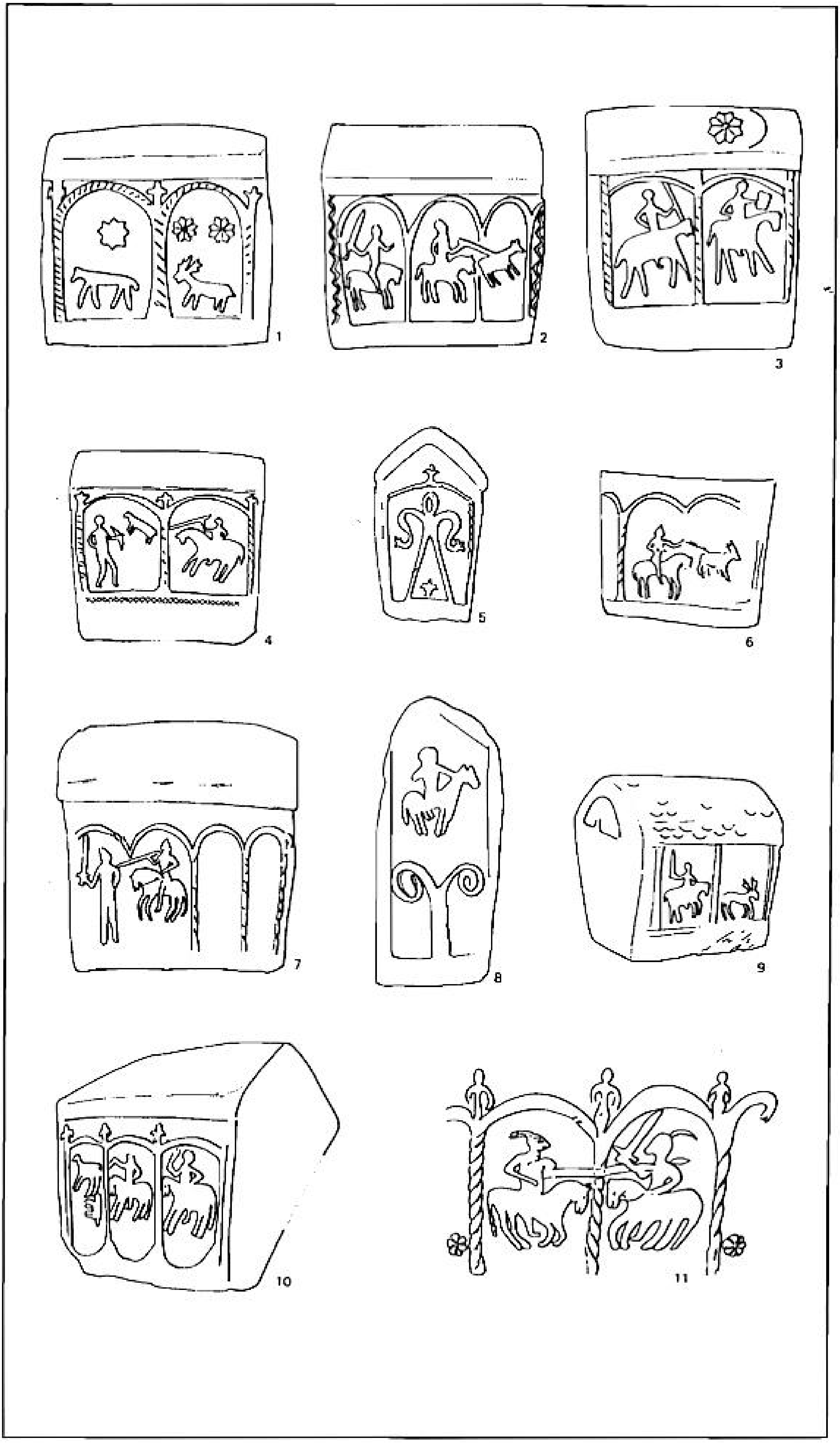

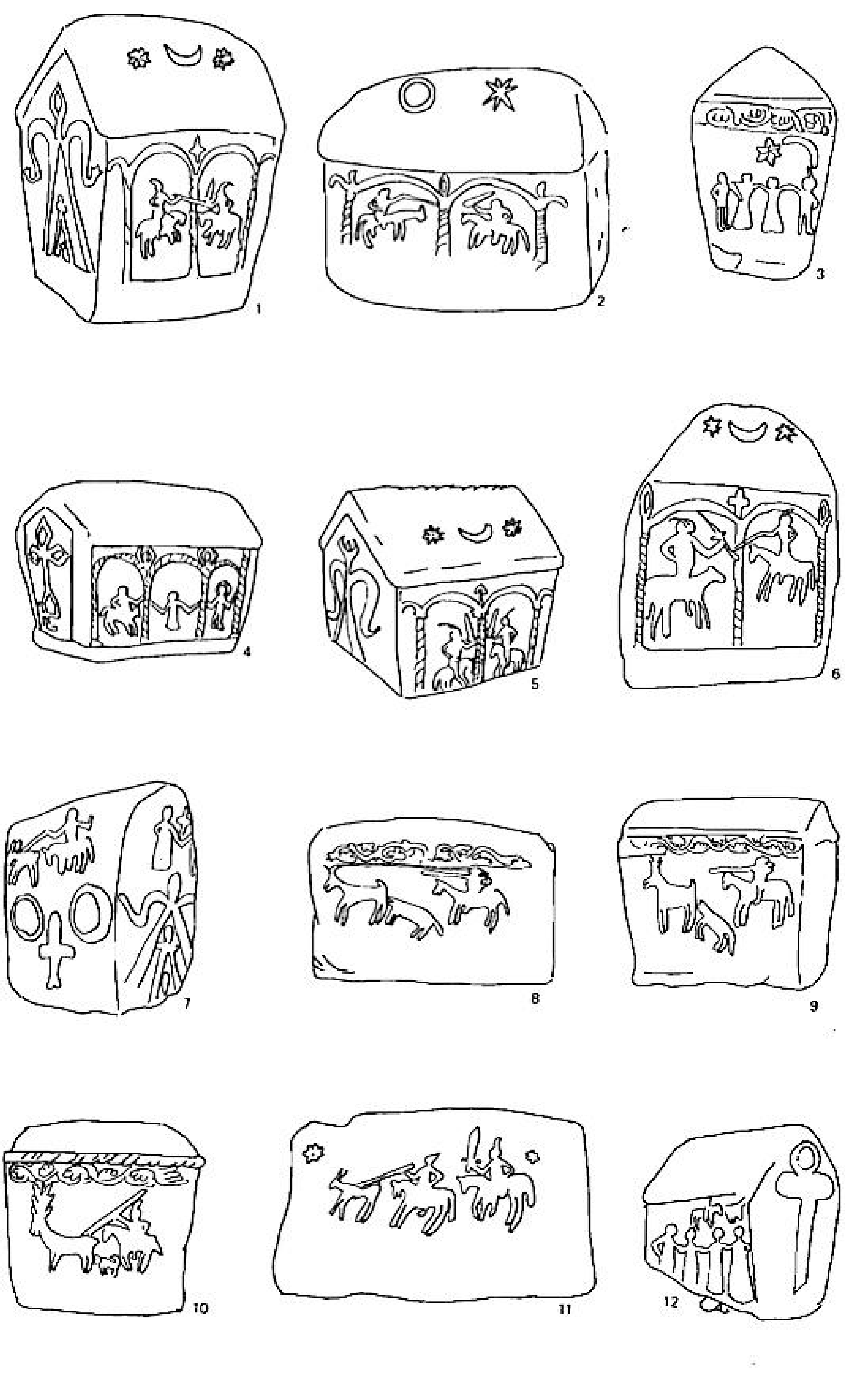

62
Sljemenjaci dalmatinskog tipa *bosanskog područja (1 5, 6, 9. Ravanjska vrata 2. Dvorišta, 3. 10. Sarajlije, 4. Eminovo selo, 7. Uzur glavica, 8 Letka, 11. Vukovsko. 12. Kongora)*

63
Poredbeni pregled ukrašenosti sljemenjaka dalmatinskog tipa po regijama

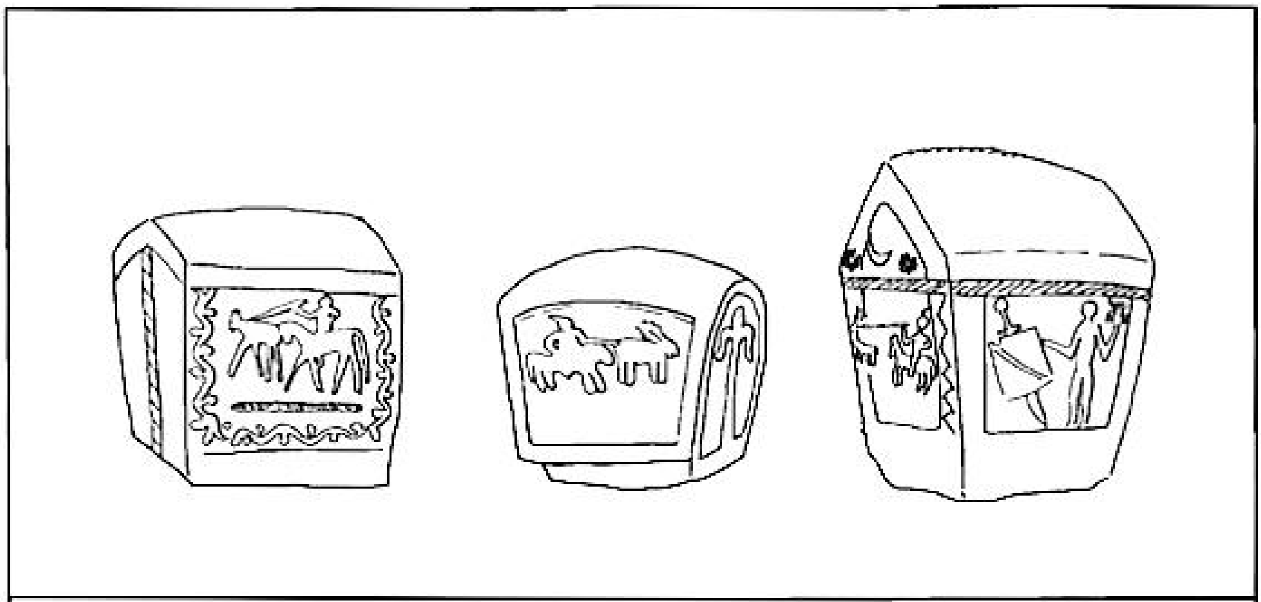

TRILJSKA SKUPINA

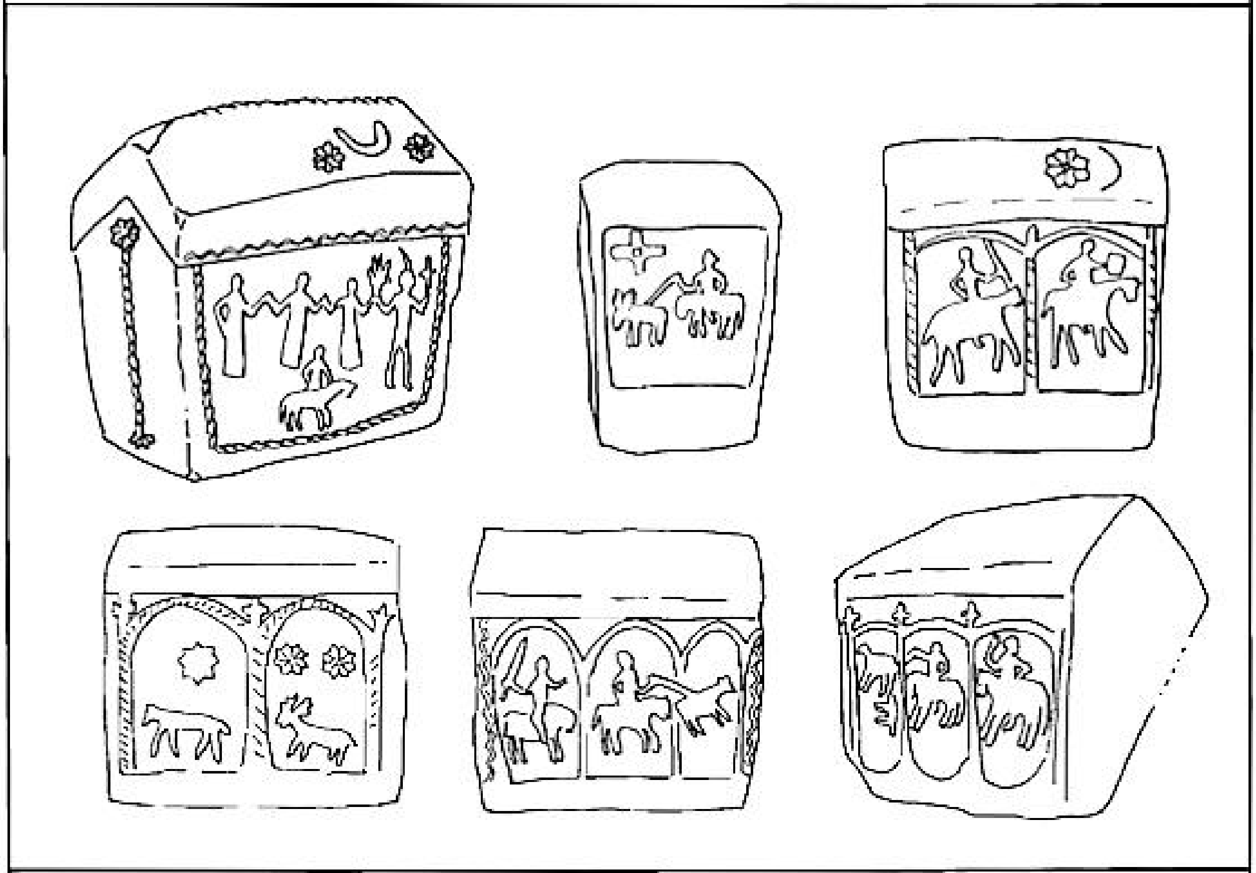

IMOTSKA SKUPINA

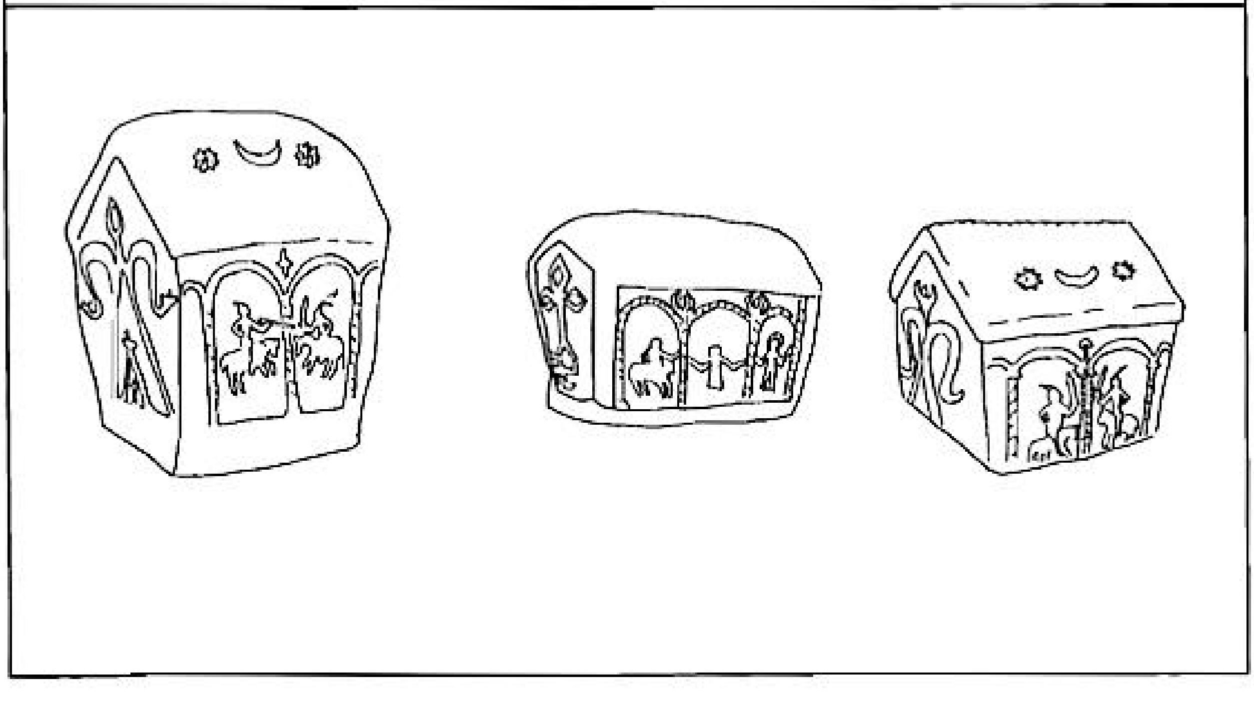

SKUPINA DUVNO KUPRES

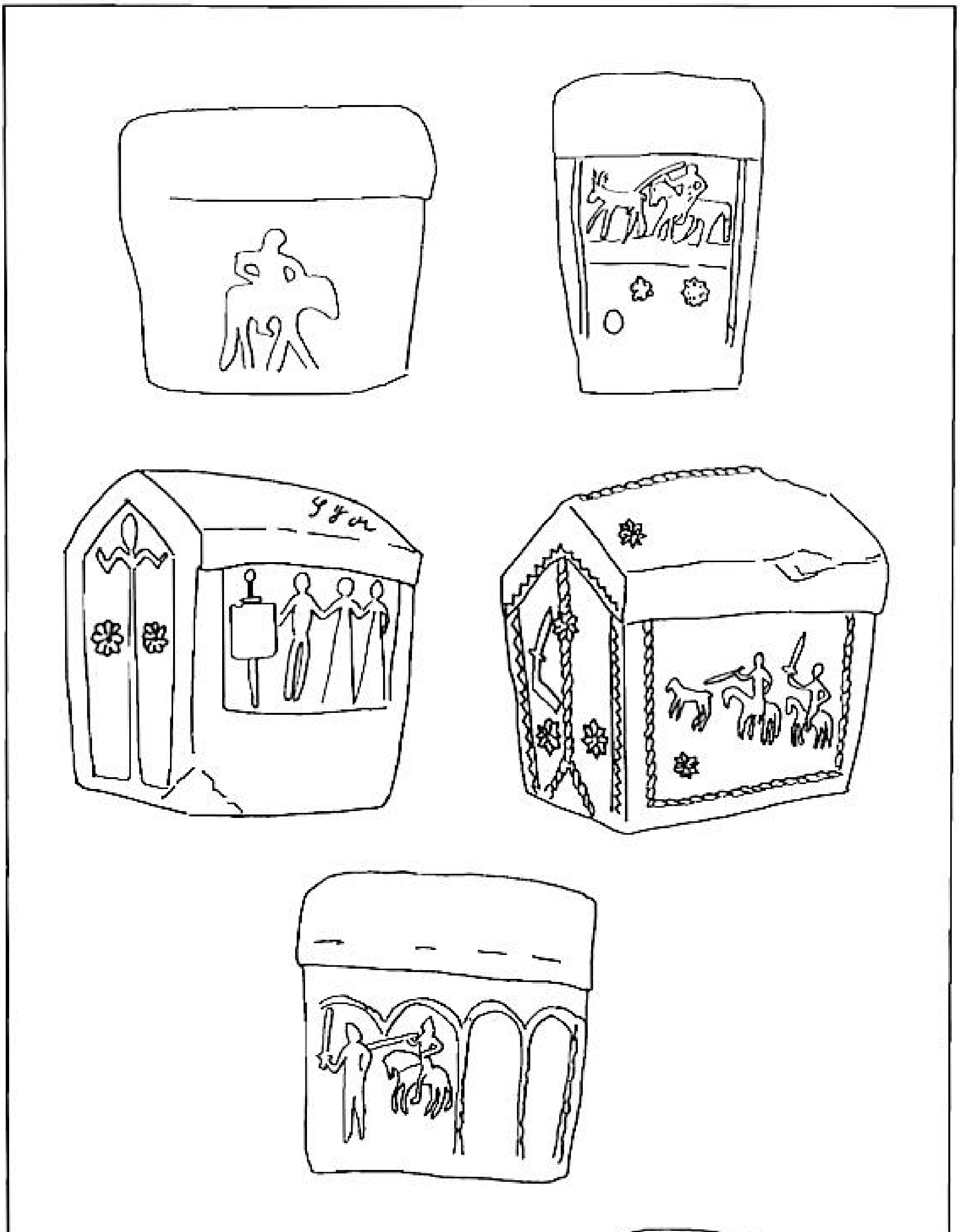

64
Shematski prikaz kronološkog razvoja dekorativnih elemenata na sljemenjacima dalmatinskog tipa u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni

prije 1440

poslije 1440

Zbog nedostatka natpisa bilo kakva karaktera na grupi bosanskih spomenika ovog tipa (grupa Duvno — Kupres), rješenje ovog problema je prilično otežano. Potencira ga svakako i činjenica da ikonografska i stilska analiza tih spomenika u Duvanjskom i Kupreškom polju nije u njihovu užem vremenskom određivanju dala pouzdanijih rezultata[101] koji bi takva razmišljanja potvrdili. Situacija s dalmatinskom grupom ovih spomenika (grupa Trilj — Imotski) znatno je povoljnija. Navedenim istraživanjem groblja s takvim tipom spomenika na položaju Poljanice u Bisku utvrdili smo da je na jednom takvom stećku uklesana godina ispisana ćiriličkim slovima na kosoj plohi sljemena (sl. 21, sl. 22), a u brojčanim vrijednostima, analogno primjeru iz najstarijeg rukopisa Poljičkog statuta[102], nesumnjivo označava godinu 1440. Pri tom je zanimljivo da je stećak u Bisku datiran godinom računajući od početka nove ere, a ne kao što je to na stećcima uobičajeno godinom od početka stvaranja svijeta[103]. U odnosu prema kosoj plohi sljemena uklesana je godina prilično nemarno izvedena, pa opravdano može izazvati sumnju da je možda i naknadno uklesana, odnosno da je stećak izrađen i postavljen prije negoli to godina označava. Te je dileme odagnao nalaz novca u jednom od grobova pokraj samog stećka, a pripada mletačkom duždu Francescu Foscariu (1423.—1457.). S obzirom na uočljivu sličnost stećaka iz Biska s drugim takvim spomenicima u triljskom i imotskom području (sl. 57, sl. 58, sl. 65, sl. 66, sl. 67), sva je prilika da će u isto to ili približno vrijeme biti moguće datirati i druge analogne spomenike tog područja.

Pouzdana mogućnost datiranja jedne grupe sljemenjaka *dalmatinskog tipa* u triljskom i imotskom području oko 1440. godine pruža sasvim nove mogućnosti vremenskom određivanju cijele grupe ovih spomenika. Takve pretpostavke dalje potkrepljujem povijesnim dokumentima iz sredine i druge polovice 15. stoljeća, pa bih se i na to ukratko osvrnuo.

65
Sljemenjak iz Strizirepa (južna strana)

66
Sljemenjak iz Strizirepa (sjeverna strana)

Godine 1435. u Cetinskoj krajini prestaje kneštvo Nelipića smrću posljednjeg njenog kneza Ivaniša, a nasljedno pravo na njihovu baštinu, ženidbom za Ivaniševu kćerku Katarinu, polaže dalmatinsko-hrvatski ban Ivan Frankopan (1432.—1436.). Svjestan teškoća koje će mu donijeti održanje ove nove stečevine, Frankopan je odmah nastojao pridobiti i za sebe privezati ratoborne cetinske Vlahe potvrđujući im stare zakone (1436. godne)[104], dijeleći nove posjede i potvrđujući stare darovnice uglednijim vlaškim obiteljima[105]. Ovim zapravo on samo nastavlja politiku prema Vlasima koja je gotovo 100 godina rodu Nelipića u Cetinskoj krajini osiguravala ponovni prosperitet. Međutim, hrvatsko-ugarski kralj Sigismund Luksemburgovac (1387.—1437.) osporavao je Ivanu Frankopanu pravo na Nelipićeve posjede temeljem odredbi feudalnog prava i silom mu ih oduzeo šaljući protiv njega vojsku pod vodstvom Matka Talovca[106]. U jeku ovih sukoba Ivan Frankopan je umro (1436. godine), a Vlasi u Cetini su zbog svoje lojalnosti Frankopanu bili proganjani. Rezultat ovih progona je i pogodba sklopljena između hrvatskog bana Petra Talovca i Mletačke Republike u pogledu tretiranja Vlaha i uklanjanja postojećih razmirica između tog dijela stanovništva i novih gospodara Cetine. Pogodba je sklopljena na Klisu 1437. godine[107], ali izgleda da uvijek nije bila poštivana. Rezultat nastavka progona Vlaha je vjerojatno i sukob novih cetinskih kneževa Talovaca s njihovim istočnim susjedom hercegom Stjepanom Kosačom (1435.—1466.) koji je u to vrijeme stolovao u Imotskom. Vjerojatno i sa željom da zaštiti vlaški dio stanovništva u Cetinskoj

krajini, Stjepan Kosača ratuje s Talovcima i u tom sukobu im 1440. godine oduzima Omiš i Poljica, gdje uspijeva vladati nekoliko narednih godina, do 1444. godine, od kada Poljica priznaju mletačko vrhovništvo[108]. U vezi s tim događajima oko Poljica ističem da su stećci *dalmatinskog tipa* na položaju Poljanice u Bisku na samoj sjevernoj granici prema Poljicima, te da je upravo u to vrijeme mletački dužd bio Francesco Foscari. Što bi pak ti događaji mogli značiti prema uklesanoj 1440. godini na sljemenjaku iz Biska i prema već spomenutom nalazu Foscarieva novca (kovan 1443.—1444. godine) pronađena u jednom grobu pokraj ovog stećka, ne treba posebno objašnjavati[109].

Kratko vrijeme nakon Talovčevih sukoba s Kosačom i početnih nesporazuma u pogledu političkih i gospodarskih ingerencija između Talovaca i Mletačke Republike u području srednje Dalmacije krajem trećeg i početkom četvrtog decenija 15. stoljeća, novi gospodari Cetine nakratko nastoje izgladiti zategnute odnose s pojedinim uglednijim vlaškim porodicama[110]. Međutim, već 1444. godine sukobi između Vlaha i Talovaca se ponovno pojačavaju[111], pa Vlasi iz Cetine nanovo počnu bježati sa svojih posjeda, prvenstveno u Poljica, sada pod okrilje Mletačke Republike, o čemu postoji svjedočanstvo iz 1446. godine[112].

To naravno ne isključuje mogućnost da se Vlasi iz Cetine ne povlače i u druge krajeve, pa vjerojatno i natrag u Bosnu tražeći utočište ponajprije u onim njenim dijelovima kojima gospodari osvjedočeni njihov simpatizer Stjepan Kosača.

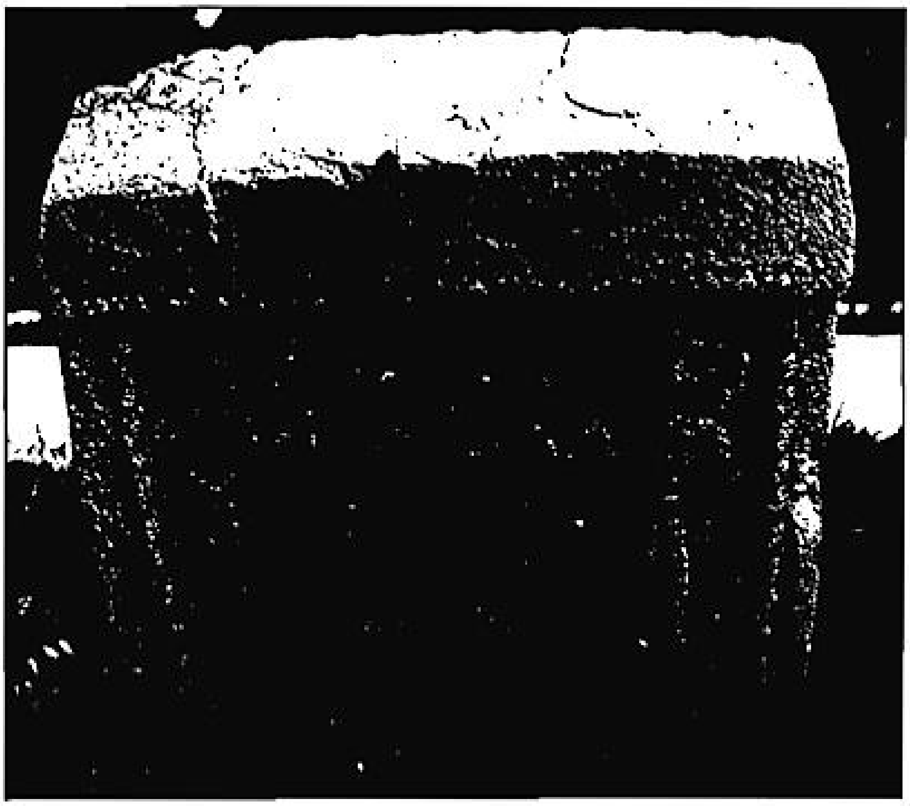

67
Sljemenjak Jerka Kustražića iz Ciste (danas ispred Muzeja HAS u Splitu)

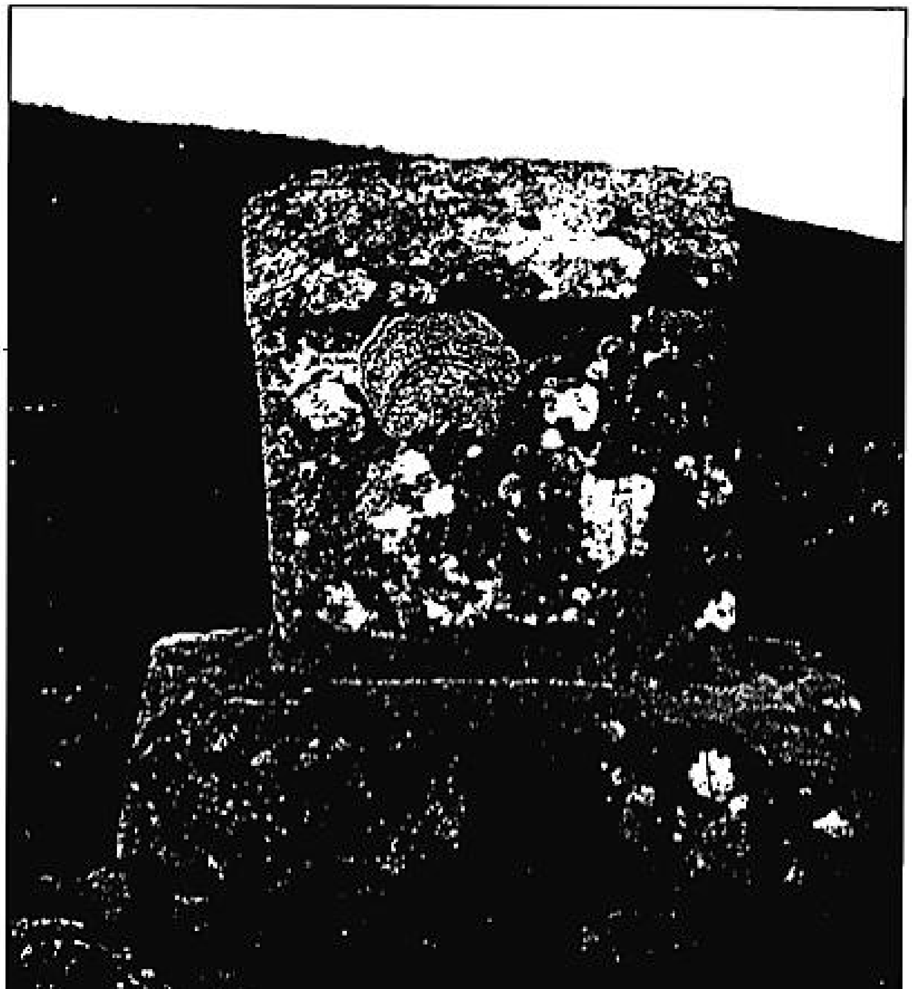

68
Sljemenjak Vikoja Bogdanića iz Lovreća

101 *Š. BEŠLAGIĆ*, Kupres, 194—196; *ISTI*, Stećci Duvanjskog polja, 375—396. Egzaktnije rezultate u datiranju kupreških stećaka, istražujući prapovijesne tumule na ovom polju, dobio je A. Benac. Ta groblja, međutim, ne sadržavaju sljemenjake *dalmatinskog tipa*, nego uglavnom samo pločaste stećke, a novcem u grobovima datirani su u kraj 14. i prvu polovicu 15. stoljeća (usp. *A. BENAC*, Praistorijski tumuli na Kupreškom polju, Djela ANUB i H, LXIV./1986., 95—101).

102 Istim ćiriličkim slovima brojčane vrijednosti datiran je i najstariji rukopis »Poljičkog statuta«, pri čemu je ꙋ = 1000, ⱛ = 400 i ⰿ = 40. Usp. *V. MOŠIN*, Najstariji rukopis Poljičkog statuta i problem redakcije statuta, Poljički zbornik 2/1971., 9—22.

103 O uobičajenom datiranju na stećcima usp. *Š. BEŠLAGIĆ*, Stećci — kultura i umjetnost, 450—452.

104 Vidi bilj. 28.

105 Vidi bilj. 76. Vlasima Vignu, Grguru i Mikloušu Dubravčiću, Frankopan daruje posjede na Suhaču i u Sinju (usp. *Š. JURIĆ*, Građa za bibliografiju Cetinske krajine do 1980., I. dio, Zbornik Cetinske krajine 3/1982., 99).

106 *V. KLAIĆ*, Povijest Hrvata III., Zagreb 1975., 155—162.

107 *Š. JURIĆ*, nav. dj., 101. Držim da je pogrešno uvjerenje J. Solde da su Talovci s Vlasima dobro postupali (usp. *J. SOLDO*, Cetina — srednjovjekovna županija, 100).

108 *V. KLAIĆ*, nav. dj., 237—240.

109 Na stećku je uklesana 1440. godina (te godine Kosača Talovcima oduzima Poljica), a u grobu pokraj stećka je mletački novac kovan 1443—1444. godine (te godine Mlečani Kosači oduzimaju Poljica). Ti sukobi u kratkom vremenskom razmaku nesumnjivo govore o vrlo burnim vremenima na tom području u kojima je odjednom vjerojatno nasilnom smrću stradala i cijela jedna nesumnjivo uglednija vlaška porodica (skupni istovremeni ukop u grobu 6 groblja na Poljanicama u Bisku). Taj odista tragičan događaj bio je razlogom da se trajnije obilježi, a u činjenici da je na stećku iznad tog groba na jedinstven način uklesana i godina njegova zbivanja vidim i namjeru postavljača da se tim spomenikom u cjelini obilježe ti značajni događaji.

110 *Š. JURIĆ*, nav. dj., 108.

111 *J. STIPIŠIĆ — M. ŠAMŠALOVIĆ*, Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik Historijskog instituta JAZU 3/1960., 568. Vlaške posjede Mikule Dudanovića, Radoja Gerdanića i njihovih rodaka Petar Talovac daruje udovici Šimuna Keglavića.

112 U zaključcima mletačke vlade od 17. kolovoza 1446. godine između ostalog navode se i pritužbe bana Petra Talovca da njegovi ljudi i Morlaci bježe u Poljica na veliku štetu njegovu i njegovih posjeda. Usp. *Š. JURIĆ*, nav. dj., 111.

U vezi s ovim je zanimljivo da u Cisti kod Imotskog nalazimo dva sljemenjaka *dalmatinskog tipa* sa sačuvanim natpisima iz kojih saznajemo da su pripadali Jerku (sinu Jure) Kustražiću (sl. 67)[113] i njegovoj ženi Vladni (sl. 61/2)[114]. Sljemenjak Vladne Kustražić, kako ću kasnije još nastojati pokazati, kasniji je od stećka njenog supruga i drugih njemu analognih sljemenjaka sa područja Cetinske i Imotske krajine. Ovdje dodatno treba upozoriti da Kustražiće kao cetinske Vlahe nalazimo u već spomenutom »vlaškom zakonu« koji na Klisu 1436. godine potvrđuje Ivan Frankopan, pa u ovome nesumnjivo treba vidjeti potvrdu prethodno pretpostavljenih vlaških povlačenja, prvenstveno na posjed Stjepana Kosače. Činjenica da su Kustražići (nekadašnji cetinski Vlasi) sahranjeni u Cisti kod Imotskog je značajna i za njihovo datiranje, jer s obzirom na prethodno oni nikako ne mogu biti stariji od 1436. godine. Dataciju ovih stećaka ću kasnije još obrazložiti.

U vezi s pretpostavljenim i obrazloženim vlaškim povlačenjem prema Bosni, zanimljivo je primijetiti da sljemenjake *dalmatinskog tipa* susrećemo samo u onim predjelima Dalmacije i jugozapadne Bosne u kojima gospodare Kosače. Pouzdano znamo da Stjepan Kosača drži, pored Imotskog i Prološca, još i utvrdu Rog i cijelu duvanjsku oblast[115]. Do danas je međutim ostalo nezamijećeno i njegovo gospodstvo na Kupreškom polju gdje je držao utvrdu Rilać (Rilić)[116], pa stoga ne čudi što sljemenjake *dalmatinskog tipa* susrećemo i na tom dijelu gospodstva Stjepana Kosače.

69
Sljemenjak iz Strizirepa

70
Sljemenjak iz Lovreća

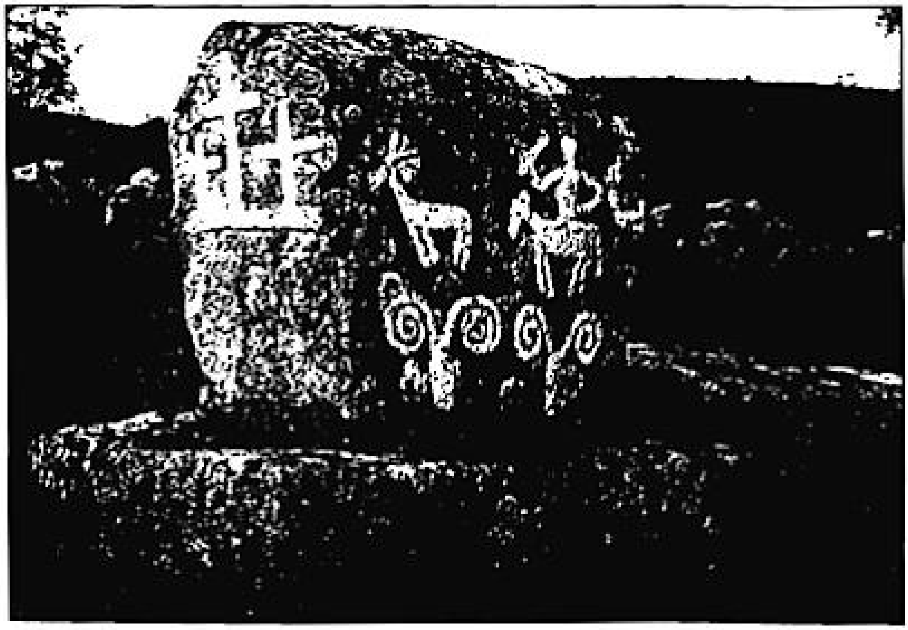

Zaokružen prostor jugozapadne Bosne i susjednih krajeva Dalmacije na kojem se prostire vlast Stjepana Kosače (Kupreško i Duvanjsko polje, Imotski i Proložac), obilježen stećcima *dalmatinskog tipa*, otkriva i osnovne namjere ovog feudalca da ratoborne i vojnički dobro organizirane Vlahe koncentrira u najugroženijim dijelovima svoje državine. U početku (polovicom 15. stoljeća) to radi da se zaštiti od Talovaca iz Cetine i Mletačke Republike u Poljicima i obalnoj Dalmaciji, pa iz tih razloga Vlahe, a onda i njihove sljemenjake *dalmatinskog tipa* nalazimo isključivo zapadno i južno od Imotskog. Ističem ovdje da se na tim grobljima nalaze uglavnom raniji, jednostavnije ukrašeni sljemenjaci, za razliku od onih u poljima jugozapadne Bosne. Kasnije naseljavanje Vlaha u prostorima sjevernije od Imotskog (Duvanjsko i Kupreško polje) ima za svrhu zaštitu Kosačina posjeda u onom njegovom dijelu koji je tada (u drugoj polovici 15. stoljeća) bio najugroženiji; najprije od samovoljne bosanske vlastele, a poslije i od samoga kralja Stjepana Tomaša (1443.—1461.) s kojim raskida savez nakon turske provale u Bosnu 1448. godine. Naseljavanju Vlaha u sjevernijim krajevima Kosačina posjeda u drugoj polovici 15. stoljeća nesumnjivo je razlog i sve stvarnija turska opasnost, posebno nakon pada Bosne pod Turke 1463. godine, kao i kasnija neprestana turska nastojanja da unište zadnji preostatak nekadašnje državine koji je održavao Stjepan Kosača (+1466. godine) i njegovi nasljednici do kraja 15. stoljeća[117].

Takav prostorni raspored dviju prethodno izdvojenih grupa sljemenjaka *dalmatinskog tipa* unutar Kosačina posjeda nalazi dakle svoje povijesno opravdanje i dodatno pokazuje na već pretpostavljeno i dijelom obrazloženo povlačenje vlaškog dijela stanovništva iz Dalmacije u Bosnu. Klesari (»kovači«) tih stećaka iz imotskog kraja nastavljaju izradbu tih spomenika i u drugoj polovici 15. stoljeća, ali sada samo u okviru posjeda Stjepana Kosače, dodavajući jednostavnije ukrašenim sljemenjacima *dalmatinskog tipa* niz novih elemenata dekorativnog i figuralnog karaktera koji se očituju prvenstveno u bogatijim vegetabilnim trakama, antropomorfnim prikazima ljiljana i križa, razvijenijim arkadama i turnirskim motivima (usp. razvojnu shemu na sl. 64). Pretpostavljam da upravo u ovo vrijeme, dakle u drugoj polovici 15. stoljeća, djeluje i već spomenuti »kovač« Jurina koji se potpisao na bogato ukrašenom sljemenjaku Vlkoja Bogdanića iz Lovreća (sl. 68). Sadržaj samog natpisa ne omogućava njegovu užu dataciju, premda se pretpostavlja da pripada kraju 14. stoljeća[118]. U natpisu se navodi da je »dobar junak« Vlkoje, sin Radmila Bogdanića, poginuo vojujući u gospodskoj službi, što Petričević izjednačava sa službom u Hrvoja Vukčića Hrvatinića[119]. Prije sam već pokušao pokazati da sljemenjaci s ovako bogatim ukrasom ne mogu biti raniji od 1440. godine, pa držim da Vlkojevu pogibiju (koja je na njegovom stećku i prikazana, sl. 68) treba povezati s jednim od brojnih ratnih pohoda Stjepana Kosače. Dataciju Vlkojeva stećka u drugu polovicu 15. stoljeća nesumnjivo dokazuje i sljedeće. S obzirom na obradu i prikaze »kovač« Jurina je najvjerojatnije klesao i već spomenuti bogato ukrašeni sljemenjak »dobre žene« Vladne Kustražić (sl. 61/2) u Cisti[120]. Iz natpisa na tom stećku saznajemo da je grob Vladne postavljen pokraj groba njenog »suenija« (= suđenika = supruga) Jerka Kustražića. To pak treba značiti da je njen suprug umro ranije, da je vjerojatno i nad njegovim grobom bio podignut sličan stećak, te kako među tim spomenicima mora postojati kronološka razlika. Nedoumice u tom smislu riješilo je nedavno čitanje natpisa na jednom od sljemenjaka koji su danas ispred Muzeja hrvat-

skih arheoloških spomenika u Splitu (sl. 67 sl. 60/4). Taj je također iz Ciste, a čitanjem natpisa je utvrđeno da pripada Jerku Kustražiću[121]. Stećak Jerka Kustražića klesarskom obradom se bitno razlikuje od onoga njegove supruge. Spada u grupu sljemenjaka *dalmatinskog tipa* s jednostavnijim pratećim dekorativnim elementima, a svojim je likovnim karakteristikama vrlo blizak sljemenjacima iz Biska. Već sam spomenuo kako je gotovo sigurno da je sljemenjake iz Biska i ovaj Jerka Kustražića radio jedan klesar. S obzirom na pouzdanu mogućnost datiranja bišćanskih sljemenjaka (1440. godine), vjerojatno je i stećak Jerka Kustražića napravljen približno u isto vrijeme, odnosno svega nekoliko godina nakon njegovog povlačenja iz Cetine. Ovaj primjer, dakle, nedvosmisleno potvrđuje iznijetu pretpostavku prema kojoj bi sljemenjaci *dalmatinskog tipa* skromnijih i jednostavnijih pratećih dekorativnih elemenata bili stariji od onih ukrašenih bogatijim vegetabilnim trakama, arkadama i antropomorfnim prikazima ljiljana, kakve u drugoj polovici 15. stoljeća kleše »kovač« Jurina.

U vezi s prostornim rasporedom tih sljemenjaka zanimljiva je još jedna konstatacija, koja čini mi se, dodatno potvrđuje ovakva razmišljanja.

U dalmatinskoj grupi sljemenjaka ovog tipa uočljivo je njihovo pružanje u jednom pravcu, duž današnje ceste Trilj — Imotski (sl. 55). Ako znamo da je tom trasom prolazila i antička cesta Salona — Narona[122], nema sumnje da se na istoj toj trasi nalazila i srednjovjekovna cesta, čime svakako treba pravdati takav prostorni raspored tih sljemenjaka u Dalmaciji. Ako pak, na osnovu tog primjera ceste pretpostavimo kao osnovni razlog njihova prostornog razmještaja, čini mi se logičnim, takav njihov prostorni raspored očekivati i od bosanske grupe tih spomenika, što dijelom potvrđuju samo nalazi iz Kupreškog polja. Srednjovjekovna cesta, međutim, to polje nije napuštala kao današnja i antička cesta Salona — Argentaria preko Kupreških vrata[123], nego, slijedeći raspored sljemenjaka *dalmatinskog tipa*, rijekom Janj prema Plivi i dalje na sjever dolinom Vrbasa, prateći antičku cestu Salona... Ionaria... Servitium[124]. Što se pak Duvanjskog polja tiče uočljivo je da pružanje ovih spomenika ne prati ni današnje, a ni antičke ceste koje su prolazile tim poljem. Imajući međutim u vidu pružanje i položaj groblja s ovim tipom spomenika obavezno uz cestovne komunikacije onako kako to pokazuju dalmatinski i kupreški primjeri, pretpostavljam da su i ti sljemenjaci u Duvanjskom polju imali istu prostornu karakteristiku, odnosno da njihov prostorni raspored također indicira cestu. Na osnovu te pretpostavke, njihova razmještaja u polju, kao i preko pojedinačnih primjeraka sljemenjaka *dalmatinskog tipa* na Blidinjskoj visoravni[125], vjerojatno je da su se i duvanjski sljemenjaci sterali uz cestu koja je iz određenih razloga egzistirala samo jedno kratko vrijeme, a koja je sjevernu Bosnu, dolinom Neretve, povezivala s trgovačkim Dubrovnikom[126].

U okviru poznatih povijesnih događaja druge polovice 15. stoljeća, moguća je pretpostavka da se to zbilo u vrijeme između 1470. godine[127] i početka 16. stoljeća, odnosno u razdoblju kada je zbog turskih osvajanja prema Dalmaciji sva trgovina ovog dijela Bosne bila usmjerena prema Dubrovniku. Uspješnim turskim osvajanjima u Dalmaciji u prvim decenijima 16. stoljeća, a posebno nakon pada Klisa 1537. godine, trgovačka razmjena jugozapadne Bosne ponovo je usmjerena prema Splitu. Većina vlaškog stanovništva je u međuvremenu prešla na Islam[128], pa iz tih razloga bogatije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa* nema ni uz ceste koje iz Bosne preko tog područja gravitiraju Dalmaciji.

71
Sljemenjak iz Lovreča

[113] Ovaj sljemenjak se danas nalazi ispred Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (usp. *M. LOZO*, Dva stećka iz Ciste, Imotska krajina br. 342—343 od 1. travnja 1985. godine).

[114] *I. PETRIČEVIĆ*, nav. dj., 279—281.

[115] *J. DINIĆ*, Zemlje hercega sv. Save, Glas SKA 82/1940, 237. *B. POPARIĆ*, Tužna povijest hercegove zemlje 1437—1482., Zagreb 1942.

[116] U popisu posjeda i utvrda hercega Stjepana Kosače koju je 1454. godine potvrdio kralj Alfons V. spominje se i »ciuitate Rieachi« neposredno iza Imotskog, Prološca i Roga (vidi: *M. VEGO*, Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače, Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1980., 481) Problem ubikacije toga utvrđenja raspravljan je višekrat o čemu recentno vidi: *V. KOVAČIĆ — Ž. MIKIĆ — N. JAKŠIĆ — G. NIKŠIĆ*, nav. dj., 68—70. Nitko pak nije primijetio kako je neobično to što se u Kosačinim posjedima ne spominje i Kupreško polje koje bi po prostornoj logici trebalo bili dio Kosačine državine. To stoga što su toponim zabilježen kao Rieachi različito interpretirali ne shvaćajući da je riječ o ortografskoj pogrešci gdje je kurzivno »e« upisano umjesto kurzivnog »l«, dakle Rieachi umjesto Rilachi, danas Rilić u Kupreškom polju. U samom Riliću danas nema vidljivih ostataka bilo kakva srednjovjekovnog naselja, ali njegovo postojanje na istom tom položaju svakako indiciraju kasnosrednjovjekovna groblja sa stećcima u neposrednoj blizini (usp. *Đ. BASLER*, Kupres — Arheološka skica, GZM N. s. VIII./1953., 340—342; *Š. BEŠLAGIĆ*, Kupres, 94—105). Stratešku ulogu Rilića u 16. stoljeću na tom području preuzima utvrda Stražanj na prijevoju između Šuice i Riličkog polja (spominje se kao dio livanjske nahije u: *H. ŠABANOVIĆ*, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1982., 205), a tokom 17. i 18. stoljeća Kupres kao sjedište kupreške kapetanije (*H. KREŠEVLJAKOVIĆ*, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1980., 191—192).

[117] Tursko osvajanje zemalja Stjepana Vukčića Kosače započeto je još 1463., odnosno 1465. godine. Na osvojenom njegovom jugoistočnom teritoriju Turci osnivaju poseban hercegovački sandžak (*H. ŠABANOVIĆ*, nav. dj., 44—46, 115—117). Sjeverozapadni dio nekadašnje hercegove državine Turci osvajaju nešto kasnije (Rog 1477., Imotski najkasnije 1493., Posušje prije 1502., dok se Kupres kao nahija javlja tek 1516. godine).

[118] *I. PETRIČEVIĆ*, nav. dj., 284.

[119] *ISTI*, nav. dj., 283—284.

[120] *ISTI*, nav. dj., 279—281.

[121] Vidi bilj. 113.

[122] *I. BOJANOVSKI*, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANUB i H XLVII./1974., 221—223.

[123] *ISTI*, nav. dj., 170—174.

[124] *ISTI*, nav. dj., 114—122.

[125] *Š. BEŠLAGIĆ*, Stećci na Blidinju, Zagreb 1959., sl. 69—72.

[126] *D. KOVAČEVIĆ*, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Djela ANUB i H XVIII./1961., 43—64.

[127] Te godine završeno je veliko tursko osvajanje jugoistočnog dijela zemlje hercega Stjepana Kosače i osnovan hercegovački sandžak (*H. ŠABANOVIĆ*, nav. dj., 44—46)

[128] *M. WENZEL*, nav. dj., 109—110, 140.

Rezimirajući na kraju ukupne pretpostavke i ponuđena im rješenja u zaključnom dijelu ovog teksta, nužno je naposljetku istaknuti i upozoriti na sljedeće.

Među brojnim lokalitetima sa stećcima na teritorijalnom polazištu ove rasprave, a to je cetinsko područje, jasno se mogu odrediti dvije tipološke i stilske zone stećaka. Jedna geografski pokriva gornji a druga srednji tok rijeke Cetine. Zbog lakšeg razumijevanja pojave i razvoja stećaka na ukupnom ovom području, na različitosti među ovim zonama nužno je već bilo ukazati, a ovdje to iz istog razloga još jednom ističem.

Stećci gornjeg toka rijeke Cetine stilski i tipološki šire se vežu za one u kninskom i livanjskom području. Na ukupnom tom području i oblici i način ukrašavanja stećaka, te njihova ikonografija, prilično su ujednačeni, pri čemu izrazitiju skupinu čine gornjocetinski stećci i stećci livanjskog područja. Među oblicima stećaka na tom širem teritoriju izrazito su dominantne nadgrobne ploče, sasvim su rijetki monumentalni sanduci, dok sljemenjaci i drugi osnovni oblici stećaka gotovo potpuno izostaju. Svi oblici su sasvim oskudno ukrašeni, a ukrasni motivi ograničeni su uglavnom na heraldičke motive i reljefne križeve, pa je općenit dojam da je umjetnička strana stećaka na tim područjima sasma periferna i minimalna. U smislu jedinstvene kulturne povezanosti stećaka gornjocetinskog, kninskog i livanjskog područja indikativna je i činjenica da su groblja sa stećcima ovdje nerijetko locirana uz nekadašnje srednjovjekovne crkve što ilustrativno sugeriraju paralele kompleksnih arheoloških lokaliteta na crkvini u Biskupiji kod Knina, zatim gornjocetinsko groblje pokraj crkve sv. Spasa u selu Cetini, te odnosi između stećaka i crkve na lokalitetu Rešetarica u Buškom blatu kod Livna. Ovim paralelama u kasnom srednjem vijeku još jednom se među ovim regijama manifestira kulturna spona i srednjovjekovni kontinuitet prije očitovan u paralelama između arheoloških sklopova Koljani (Crkvina) — Rešetarice (Kraljičin nasip), zatim na lokalitetima Cetina (sv. Spas) — Livno (Rapovine) u skupini ranosrednjovjekovnih skulpturalnih ostvarenja, te naposljetku u jasnim kulturnim paralelama Cetina (sv. Spas) — Livno (Grborezi) u sferi materijalnih ostataka u srednjovjekovnim grobovima. Te činjenice nesumnjivo dovode ova područja u jedinstven kulturni kompleks učvršćujući vjerojatne etničke i političke veze livanjskog područja s ostalim dijelovima Dalmacije cijelo vrijeme srednjeg vijeka.

Stećci srednjeg toka rijeke Cetine, nasuprot ovima, pokazuju bitno drugačiju ukupnu sliku. Svojom rasprostranjenošću, posebno sljemenjaka i visokih sanduka, ograničeni su na desnu obalu Cetine, ili točnije na visoravni uz istočni i jugoistočni rub Sinjskog polja i to na takav način da je Sinjsko polje potpuno ostalo pošteđeno od tih spomenika. Ujedno su ti srednjocetinski sljemenjaci i sanduci i najzapadnija granica prodora tog tipa stećaka uopće. Uočavajući prostorne karakteristike groblja sa stećcima uz srednji tok rijeke Cetine utvrđeno je da su sve to manja groblja prostorno i vremenski izolirana podalje od dominatnih naselja toga vremena. U činjenici da u to vrijeme na prostoru srednjeg toka rijeke Cetine istovremeno egzistiraju i druga groblja, mahom bez stećaka i to na položajima koji održavaju prethodni srednjovjekovni kontinuitet, treba među njihovim nosiocima vidjeti i etničku podvojenost. Pretpostavljeno je stoga da srednjocetinska kasnosrednjovjekovna groblja bez stećaka pripadaju »starosjediocima« (vjerojatno Hrvatima), a ona sa stećcima »novodoseljenom stanovništvu« (vjerojatno Vlasima). Takva pretpostavka dodatno je obrazložena podacima koje pružaju pisani povijesni izvori.

Analizirajući dalje samo skupinu monumentalnih ukrašenih sljemenjaka osebujna oblika kojima je tipološko ishodište utvrđeno na dalmatinskom prostoru, te su shodno tome nazvani *dalmatinskim tipom* sljemenjaka, dobiveni su vrlo pouzdani kronološki i stilski parametri pogodni ukupnom izučavanju ovog tipa stećaka. Dobru podlogu ovim razmišljanjima pružila su i arheološka istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja sa tri takva sljemenjaka iz Biska južno od Trilja. Analizom tih sljemenjaka i istraživanjem grobova pod njima pouzdano je utvrđeno da su sva ta tri stilski ujednačena monumentalna sljemenjaka nastala oko 1440. godine, te da u odnosu prema suvremenim povijesnim izvorima vjerojatno predstavljaju najranije ovakve ukrašene spomenike. S takvog polazišta ikonografski i stilski su analizirani svi sljemenjaci ovog tipa, pa je utvrđena njihova šira rasprostranjenost na triljskom i imotskom području u Dalmaciji, te na području Duvanjskog i Kupreškog polja u jugozapadnoj Bosni. Daljom detaljnijiom analizom i među njima su utvrđene razlike, prvenstveno ikonografskog i stilskog karaktera, te je predložena općenitija podjela na jednostavnije i bogatije ukrašene sljemenjake *dalmatinskog tipa*. Unutar tih podjela moguće je međutim i dalje lučiti stilske razlike, pa su tako u grupi jednostavnije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa* triljskog i imotskog područja utvrđene dvije radionički podvojene, ali nesumnjivo istovremene skupine ovih spomenika. Jednoj pripadaju monumentalni sljemenjaci iz Biska, Voštana, Strizirepa i manji broj sljemenjaka iz Ciste. Karakterizira ju je u lovu ili kolu sjedinjene ljudske i životinjske figure izduženih udova koje kompozicijski uspješnije i s više likovne slobode tretiraju duže bočne strane tih sljemenjaka. Vrlo često su te kompozicije dodatno uokvirene vegetabilnim ili tordiranim trakama što u cjelini pojačava njihov likovni doživljaj. Van svake je sumnje da su u toj grupi umjetnička ostvarenja majstora bišćanskih sljemenjaka doseg-

Tošo Dabac
Detalj stećka na Kupresu
1958.

la svoj maksimalan domet. Drugu manje brojnu skupinu jednostavnije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa* čine nevješte lovačke kompozicije na nešto manjim sljemenjacima iz Strizirepa, Lovreća i Ciste, a karakteriziraju je ljudske i životinjske figure kratkih nogu, ukočena i nevješto predočena pokreta, bez dodatnih ornamentalnih ukrasa. U skupini bogatije ukrašenih sljemenjaka tog tipa takve podjele nije moguće uočiti, pa je vjerojatno da veći dio ovih spomenika pripada jednom radioničkom krugu, pri čemu su ponešto različiti samo prateći dekorativni elementi (posebno arkade). Te je različitosti, međutim, moguće objasniti i internim radioničkim razvojem, tj. klesarskim usavršavanjem zadane sheme unutar jedne radionice.

U vezi s tim zanimljive su dakako i pretpostavke o lociranju navedenih radioničkih središta, a u činjenici da i jednostavnije i bogatije ukrašene sljemenjake *dalmatinskog tipa* u otprilike jednakom broju i kvaliteti nalazimo samo u okolici Imotskoga, pokušao sam ondje pretpostaviti i lokaciju većine tih radioničkih središta. Naravno da se pri samoj izvedbi tih stećaka u svim slučajevima radilo o putujećim majstorima »kovačima«, kako to uostalom pokazuje podatak da je u Bisku, nedaleko od spomenutog groblja sa stećcima, utvrđen i njihov kamenolom u kojemu je i do danas ostao jedan prelomljen poluproizvod.

Inzistirajući na kraju, osim na radioničkoj podvojenosti, i na kronološkoj različitosti među tim dvjema u pogledu ukrašenosti osnovnim skupinama sljemenjaka *dalmatinskog tipa*, vrlo dobre pokazatelje za rješenje takve pretpostavke pružile su nedavne nove spoznaje o nekolicini takvih stećaka iz okolice Imotskog. Dva od njih su iz Ciste i pripadaju vlaškim supružnicima Jerku i Vladni Kustražić, a jedan iz Lovreća i pripada Vikoju (Vukoju) Bogdaniću. Stećak Jerka Kustražića je stilski i radionički vrlo blizak onima iz Biska, čak u tolikoj mjeri da gotovo pouzdano možemo pretpostaviti da ih je radio jedan klesar, pa ga otprilike jednako tima treba i datirati, tj. oko 1440. godine. Ako pak znamo da su Kustražići još 1435. godine bili cetinski Vlasi, te da su nakon Talovčeve stečevine u Cetini započeli progoni cetinskih Vlaha, posebno nakon 1446. godine, vjerojatno je da i stećak Jerka Kustražića iz Ciste treba preciznije datirati negdje nakon tih godina, tj. nakon njegova povlačenja iz Cetine. U tom kontekstu sada postaje zanimljiviji stećak njegove supruge Vladne Kustražić, za koju je u natpisu njena stećka sačuvano da je sahranjena pored groba svoga supruga, što znači da je ona umrla i da je sahranjena nešto kasnije, te da je vezano s tim nužno i da je njen stećak kasnije isklesan. Uvažimo li ovdje dalje i poznatu činjenicu da su žene u kasnom srednjem vijeku umirale u prosjeku 10-15 godina kasnije od muškaraca, dobivamo pretpostavljenu moguću godinu klesanja i podizanja njenog stećka, a to je po ovakvoj računici 1455.—1460. godina. Ova činjenica sama po sebi i ne bi bila toliko značajna, da ovaj sljemenjak Vladne Kustražić stilski i radionički nije vrlo blizak spomenutom sljemenjaku Vikoja Bogdanića, pa je preciznijom mogućom detacijom njezina sljemenjaka posredno dobiveno i približno vrijeme klesanja Bogdanićevog stećka, a time i desetak drugih, stilski i radionički vrlo sličnih, bogatije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa* sačuvanih u okolici Imotskog, te posebno u Duvanjskom i Kupreškom polju. Za stećak Vukoja Bogdanića znanmo iz sadržaja njegovog natpisa da ga je klesao »kovač« Jurina, pa smo tim zapravo dobili vrijeme djelovanja tog iznimno značajnog klesara i izdvojili grupu njegovih sljemenjaka koji umjerenošću dekorativnih elemenata, jednostavnošću i čistoćom kompozicije te izrazitom monumentalnošću oblika nesumnjivo spadaju u najljepša ostvarenja umjetnosti na stećcima druge polovice 15. stoljeća uopće[129].

Takve pak spoznaje dobivene proučavanjem i analizom monumentalnih sljemenjaka iz Dalmacije i susjednih joj polja jugozapadne Bosne nesumnjivo dodatno potkrepljuju ona dostignuća do kojih su svojevremeno, analizirajući te i slične spomenike došle M. Wenzel i N. Miletić. Prva primarno u pogledu njihova datiranja te kulturne i etničke njihove pripadnosti, a druga u ukupnom poimanju i izdvajanju zasebnog kulturnog kruga što ga čini upravo ta skupina stećaka. Stoga na kraju umjesto zaključaka, uz ovdje izloženo, donosim ocjenu doprinosa te skupine stećaka sveukupnoj umjetnosti na stećcima, a koju je svojevremeno izrekla N. Miletić[130].

»Masivni oblici, varirane siluete, naglašeni detalji, čak facetirani krov na jednom sarkofagu iz Ciste i imitacija krova na drugom, vanredna obrada sarkofaga iz Sarajlija, Eminovog Sela ili sa Ravanjskih vrata, i kad ne bi bili ničim ukrašeni, bili bi dovoljni svjedoci. Prostrane arkade na njima, njihovi detalji, smeštanje, skoro redovno, scena u njih, razlikuje ih od spomenika svih ostalih krajeva i usko povezuje za bliske, nezaobilazne, nešto starije ili istovremene uzore iz Splita, Trogira ili Zadra, s podjednakim prisustvom vizantijskih, romaničkih i gotičkih umetničkih pogleda i dekorativnih elemenata. Probrane bordure i njihov smeštaj potvrđuju ruku vođenu razvijenim ukusom koji filtrira prebogato nasleđe, a mnoštvo simbola, njihovo spajanje, istaknuto mesto na spomeniku, potencirana simbolika, varijante krsta, uvek prisutne upadljive rozete, polumesec, spirala, krin, suvo i razlistalo drvo i zmije, govore i ovde o snazi poimanja vezanih za mediteranski misaoni i kreativni krug, za sve ono što je stolećima stizalo na ovu obalu i dalje u njeno zaleđe... I lov na jelena i lov na medveda, ma kako izgledali stvarni, poznati su isečci iz tematike ovog kruga. Čak i šema kola koje smo izdvojili vraća se, ikonografski, prikazima sa davnih delmatskih stela. Po koji heraldički znak ili savremeni detalj utapaju se u ovaj simbolični svet i njegove znake. Majstori spomenika iz Ciste ističu se izborom bujnih oblika i raznovrsnih ukrasa na pločama, sanducima, sarkofazima, u skali od znalački isklesane ploče sa mirnom, geometrijskom kompozicijom izvedenom po dijagonali, ili nevelikog sarkofaga ukrašenog rascvetalim drvetom, do masivnih sarkofaga, iako nepravilne siluete i naglašenog brida, s ukrasom, u jednom frizu, u vidu bordure ili scene, gde odabranu kompoziciju i prečišćenu zamisao o njenom smeštaju izvodi manje spretna ruka: u kolu stještenom između bordure, kolovođa probija podlogu i sugestivno, snagom dečje imaginacije, podvlači značaj ove figure. Isti majstor klesao je i teške sarkofage u Krivodolu i Strizirepu, obeležavajući ih specifičnim rasporedom iznijansiranih bordura, ostajući samo pri njima ili dodajući dalje floralne i figuralne ukrase. U karakterističnoj nepomičnosti odvijaju se scene lova i na Cisti i na nekropolama u širem krugu, s istim stavom učesnika, istom, lučnom konturom masivnog koplja koje pogađa plen, izvedene po uzoru koji je lako prepoznati čak i onda, kada detalji unose neke razlike: pas uveden u kompoziciju, kao u Letki i na Ravanjskim vratima, ili vertikalna kruna jelena u Sarajlijama. Više pokreta ima u razgranatim krakovima monumentalnog krina, koje je možda radio drugi majstor, onaj koji je neuporedivo isklesao istaknute sarkofage iz Lokvičića i Ravanjskih vrata, sa majstorski rađenim i izvedenim arkadama i dinamičnim viteškim prizorima u njima, i uvrstio ih, u okviru stećaka, u najviša dostignuća«.

72
Prijenos stećaka na Poljanicama u Bisku

129 Predložena i ovdje obrazložena datacija tih sljemenjaka »en general« u drugu polovicu 15. stoljeća naizgled je u suprotnosti s jednim podatkom o tim spomenicima koji nalazimo u Tvrtkovoj povelji iz 1382. godine. Navedena povelja utvrđuje granice Radobolje, a među ondje spomenutim toponimima navode se i »grobovi poviše Crljivice« (u Cisti) i »Mramorovi kod Lovreća« (usp. *J. ALAČEVIĆ*, Almissa — Omiš. La contea di Radobolje ed il conte Ivaniš Nenadić, Manuale del Regno di Dalmazia 5/1875., 146—147.; *L. KATIĆ*, Dvije poljičke isprave iz XV. stoljeća, SHP III. ser., sv. 8—9/1963., 236—237). Oba ta položaja u Cisti i Lovreću sadržavaju sljemenjake *dalmatinskog tipa*, pa bi ih sudeći po podacima iz te povelje trebalo datirati prije 1382. godine, a ne kako je ovdje predloženo u drugu polovicu 15. stoljeća, odnosno nakon 1440. godine. Međutim, starija povijesna literatura pretpostavlja krivotvorenost te povelje (*L. KATIĆ*, nav. dj., 239), dok novija na tome inzistira (*M. BRKOVIĆ*, Latinske povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća, disertacija, Zadar 1989. Utvrđujući krivotvorenost te povelje M. Brković između ostalog navodi ». . . Njezina intitulacija ne odgovara intitulaciji Tvrtkovih povelja iz toga vremena. U svim se poveljama toga vremena navodi da je Tvrtko »rex Rassie, Bossine etc.«, a ovdje toga nema . . . U intitulaciji se također navodi da je Tvrtko sin bana Stjepana, a općenito je poznato da mu je ban Stjepan (II.) stric a ne otac. Nadalje se navodi pojam »Hercegovina« kojega uopće nema u to vrijeme i u ispravama se počeo upotrebljavati tek sredinom 15. stoljeća. Grad Bobovac se naziva civitas, međutim on se u svim originalnim ispravama naziva castrum ili nostra curia, a nikada civitas. Sam stil povelje je čudan i jedinstven u Tvrtkovim ispravama. Godine 1468. Nenadići su se sporili s Poljičanima oko sela Selaca za koje su Poljičani tvrdili da su to selo kupili od Nenadića, a ne da su ga Nenadići njima založili. Da su Nenadići na sudu pokazali ovu Tvrtkovu povelju iz god. 1382. parnica bi prema poljičkom zakonu bila okončana u njihovu korist. To znači da je isprava nastala iza god. 1468. a tada nema ne samo Tvrtka I. niti njegovih dvanaestak nasljednika (kraljeva) na bosanskom prijestolju a niti srednjovjekovne bosanske države (1463). Sve navedeno jasno ukazuje da je to kasniji falsifikat nastao u neku drugu svrhu«). Ovdje predloženo i obrazloženo datiranje sljemenjaka iz Ciste i Lovreća u drugu polovicu 15. stoljeća nije dakle u suprotnosti s podacima iz Tvrtkove povelje iz 1382. godine, nego suviše donosi nove elemente za dokazivanje njene krivotvorenosti.

130 *N. MILETIĆ*, nav. dj., 145—149.

The paper first presents the data concerning the spreading, typology and cultural features of this late mediaeval heritage of the western part of the Balkan peninsula. Stećak is defined as a monolithic, horizontal or vertical stone- made grave monument of prismatic shape, with a flat or saddle-roofed upper surface with or without a base. It is characteristic of the territory of the present-day Herzegovina, central and eastern Bosnia, Podrinje and Dalmatia (especially from the Cetina River to the southeast), and in smaller quantity of the neighbouring parts of Monte Negro, Kosovo and western Serbia, Posavina and northwestern Bosnia (Fig. 1)[1]. By the latest studies of these monuments their chronology is roughly established in the second half of the 14th and throughout the 15th centuries, but their cultural origin can only be assumed, with more or less certainity on the basis of their religious and ethnic origins.[9-16]

Our task is to present important arguments backing up the theory of stećaks as belonging to the autochthonous people (Vlasi)proposed by B. Hrabak[17] and M. Wenzel[18], and more recently by Ž. Mikić after on the basis of anthropological researches of skeleton remains from the graves under stećaks.[24] The territory covered by these studies is the region around the Cetina River (Cetinska krajina) in Dalmatia analyzed from the point of view of its remarkably well documented ethnic structure. The 14th and 15th century historic documents from Cetinska krajina mention several ethnic groups-the Croats, Vlasi and Serbs.[26-31] Stećaks were studied on the basis of the results of the archaeological survey of the late Mediaeval cemetery in the village Bisko to the south of Sinj (Fig. 2). The site was divided into 3 sections (Fig. 5),[28] graves were surveyed, only 3 of which were with stećaks. The grave architecture is typical late Mediaeval grave architecture from Dalmatia (the grave was lined and covered with limestone slabs), and the finds are rather scarce. Fortunately, most of the finds can be easily dated in the middle of the 15th century. Such a dating is easily confirmed by the year 1440 which was cut on the saddle of the stećak over grave number 6 (Figs. 21, 22). After stating all the results of the archaeological excavations of the late Mediaeval cemetery at Bisko (Figs. 2—45, 47, 72),[33-59] the results concerning study of stećaks in Cetinska krajina in Dalmatia are given.[60-64] Thorough analysis of the territory clearly reveals two stećak zones quite dinstinct in type and style, one covering the upper, and the other the middle course of the Cetina River.

The stećaks from the upper course of the Cetina River are related to those from the territory of Knin and Livno by their style and type. The shape, decoration and iconography of all of them are similar, but stećaks from the upper course of the Cetina River and those from Livno are more expressive. On this wide territory stone slab stećaks prevail. Monumental coffins are rather rare, while saddle-roofed and other basic types are completely missing. All the forms are poorely decorated, their decoration is restricted to heraldic motfis and relief crosses, which suggests that the art of stećaks on these territories was rather poor. The common cultural background of the stećaks from the upper Cetina, Knin and Livno is also revealed by the fact that the cemeteries with such monuments are often located around former Mediaeval churches as illustrated by some parallels with large archaeological sites at Crkvina at Biskupija near Knin, and also near the church of Sv. Spas (St. Saviour) at the Cetina village at the source of the same river. This is also suggested by a direct cultural link between stećaks and the church on the Rešetarica site near Livno. In the late Middle Ages these cultural parallels once again show a cultural link and mediaeval continuity earlier noticed on the sites Koljani (Crkvina) -Rešetarice (Kraljičin nasip), then on the sites Cetina (sv. Spas)-Livno (Rapovine) on a group of early mediaeval sculptures, and finally in obvious parallels at Cetina (Sv. Spas)-Livno (Grborezi) on material remains from mediaeval graves. These facts undoubtedly reveal the existence of an integral cultural whole and strengthen possible ethnic and political links of the Livno territory with the other parts of Dalmatia throughout the entire Middle Ages.

In contrast to those mentioned, stećaks from the upper course of the Cetina River offer strikingly different total picture. The latter ones, particularly double roofed and high coffin stećaks, streach (Fig. 48) only along the right bank of the Cetina or more precisely, on the plateau along the eastern and southeastern border of Sinjsko polje (Valley of Sinj), but in Sinjsko polje itself they are completely missing. The middle course of the Cetina is the farthest point to the west in which the double-roofed stećaks have ever been found. The size and location of the cemeteries with stećaks along this part of the Cetina River show that these are small cemeteries situated at some distance from important settlements. The fact that at the same time along the middle course of the Cetina River other cemeteries, but without stećaks, can be found on the places with mediaeval continuity suggests that the territory was not ethnically homogeneous.[67-73] It was assumed that the late mediaeval cemeteries without stećaks, belong to »early inhabitants« (probably the Croats), and those with stećaks to the »newcomers« (possibly to the Vlasi). Such a supposition is strengthened by further data offered by written historical sources.[74-78]

The analysis of only a group of large monumental saddle-roofed stećaks of peculiar form originating in Dalmatia-hence the name saddle-roofed stećaks of *Dalmatian type* (Fig. 54) offered reliable and useful chronological and stylistic parametres for the complete study of this type of stećaks. The same suppositions were also confirmed by the already mentioned archaeological excavations of the late mediaeval cemetery at Bisko near Sinj. By analyzing these sad-

dle-roofed stećaks and surveying the graves under them, it was established that these three stylistically similar and monumental saddle-roofed stećaks date from about 1440 (Figs. 17, 18, 23, 24, 29, 30) and according to the present-day historical sources are the carliest decorated monuments of this kind. Bearing this in mind all ofthe saddle-roofed stećaks were analyzed from iconographical and stylistic points of view. It was discovered that they appear mostly in and around Trilj and Imotski in Dalmatia, and in the area of the Duvanjsko and Kupreško polje in southeastern Bosnia (Fig. 55). Further detailed analysis has revealed some differences between them, mostly of iconographical and stylistic character, so that, they can be roughly divided into two groups: those simply (Figs. 59, 60) and those richly (Figs. 62, 61) decorated *Dalmatian type* saddle-roofed stećaks. Within this rough division further stylistic differences could be discerned suggesting that two different workshops simultaneously produced those simply decorated saddle-roofed stećaks of *Dalmatian type* from the territory around Trilj and Imotski. Those monumental stećaks from Bisko, Voštane (Fig. 57, 58), Strizirep (Fig. 65, 66) and small number from Cista (Fig. 67) belong to one group. This group is characterized by human or animal figures with elongated limbs grouped in a hunt or chain dance. The whole composition is shown more successfully and with more visual freedom n the long, lateral sides. Very often the compositions are further framed by a simple floral or twisted bands which emphasizes their visual impression. Undoubtedly creative powers of the stećci creaftsmen from Bisko are shown at their best. The other, smaller group, consists of smaller simply decorated *Dalmatian type* saddle-roofed stećaks from Strizirep (Fig. 69) and Lovreć (Figs. 70, 71). It is characterized by human and animal figures with short legs, stiff and poorely rendered movements, without other decoration. In the group of richly decorated saddle-roofed stećaks such a division is impossible, which suggests the conclusion that a large number was the product of the same workshop. It is only their decorative elements (especially arcades) that are slightly different. These slight differences, however, could be explained as the result of the variations on the given sheme in the same workshop in order to improve the work.

There are interesting suppositions concerning the location of such workshop centres. The fact that both richly and poorely decorated *Dalmatian type* stećaks of the same quality and quantity were found in the surroundings of Imotski (Figs. 60, 61) suggests that most of the workshops might have been situated there. Of course, the craftsmen engaged to execute such stećci were travelling craftsmen »kovači« (blacksmiths) which is evident by the fact that at Bisko, in the vicinity of the cemetery with stećaks, their quarry with a broken half finished stećak has been found (Fig. 47).

The supposition that these two main groups of *Dalmatian type* saddle-roofed stećaks were from two different workshops and times could be confirmed by some stećaks of this type, recently found in the surroundings of Imotski. Two of them belong to the autochthonous married couple (Vlasi)-Jerko and Vladna Kustražić (Figs. 67, 61/2), and one is from Lovreć and belongs to Vlkoje Bogdanić (Figs. 68). The style of Jerko Kustražić's stećak is so close to those produced in the workshops at Bisko, that it must be the work of the same cutter, and accordingly, should be dated at the same time, that is, around 1440. Bearing in mind the fact that the Kustražić were autochthonous people of the Cetina region (Cetinski Vlasi) as early as 1435, (according to the act for the Vlasi of the Cetina region), and that with the rise of the Talovac family the persecution of the Vlasi there began, — especially after 1446, Jerko Kustražić's stećak might be more precisely dated somewhat after that time, that is, after his withdrawal from Cetina.[104-112] Now the stećak of his wife Vladna Kustražić becomes even more interesting. According to the inscription on her grave she was buried beside her husband's grave which suggests that she died some time after him and, accordingly her stećak was also made later. If in the late Middle Ages women in Dalmatia survived their husbands by 10—15 years on the average so, her stećak might have been made around 1455—1460. This date becomes very important when we remember that Vladna Kustažić's stećak is very close in style and execution to that belonging to Vlkoje Bogdanić. Precise dating of the former enables not only datation of the latter, but also of many other saddle-roofed *Dalmatian type* stećaks around Imotski, and particularly, in Duvanjsko and Kupreško polje. The inscription on V. Bogdanić's stećak mentions the name of its »kovač« (blacksmith) — Jurina, so it was possible to determine the period in which this outstanding crafstman was producing his tombstones. Due to their restrained decoration, simple and neat composition, and monumental forms they rank among the finest achievements of this kind in the second half of the 15th century.

1. The distribution of stećaks
2. The situation of Bisko in Dalmatia
3. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećaks of the sector A (view from the west)
4. The situation of carst plateau at Poljanice at Bisko
5. The map of late mediaeval burials at Poljanice at Bisko
6. The burials and stećaks of the sector A of the late mediaeval cemetery at Poljanice at Bisko
7. Bisko — Poljanice, burial no. 1
8. Bisko — Poljanice, burial no. 1
9. Iron belt buckle from the burial no. 1
10. Silver coin from the burial no. 3
11. Bisko — Poljanice, burial no. 3
12. Bisko — Poljanice, burial no. 4
13. Silver border embroidery from the burial no. 4
14. The stećaks and burials of the sector A (under base slabs the front stone slabs of burials are visible)
15. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećaks on the sector A (view from the south)
16. Bisko — Poljanice, burial no.5
17. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećak above the burial no. 5 (west and south sides)
18. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećak above the burial no. 5 (east and north sides)
19. Bisko — Poljanice, burial no. 6
20. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećak above the Sector A (view from the east)
21. Bisko — Poljanice, southern side of the stećak above the burial no. 6
22. Detail of southern oblique side of the roof showing the letters indicating year 1440
23. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećak above the burial no. 6 (west and south sides)
24. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećak above the burial no. 6 (east and north sides)
25. The finds from the late mediaval burials at Poljanice at Bisko. 1, 2 — iron rings from the burial no. 5; 3 — silver button from the burial no. 6; 4 — silver button from the biral no. 8; 5 — iron needle from the burial no. 9; 6 — iron needle from the burial no. 15; 7 — iron needle from the burial no. 20; 8, 9 — silver buttons from the burial no. 24; 10 — iron needle from the burial 24; 11 — bronze coil from the burial no. 21; 12 — the necklace of glass pearls from the burial 19; 13 — iron buckle from the burial no. 19; 14 — small bronze ring from the burial no. 19; 15 — a clot of iron rings from the burial no. 19; 16, 17 — a pair of gilted bronze earrings with three beads from the burial no. 19
26. The burials of the sector B of the late mediaevel cemetery at Bisko at Poljice
27. The site of the turned down saddle-roofed stećak of the sector B (In the rear plan of the border of the trench a fragment of the stone slab base is visible)
28. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećak from the sector B (west side)
29. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećak from the sector B (east and south sides)
30. Bisko — Poljanice, saddle-roofed stećak from the sector B (east and north sides)
31. Bisko — Poljanice, burial no. 8
32. Bisko — Poljanice, burial no. 9
33. Bisko — Poljanice, burial no. 11 (unearthed)
34. Bisko — Poljanice, burial no. 11 (opened)
35. Bisko — Poljanice, burial no. 12
36. Bisko — Poljanice, burial no. 15
37. Bisko — Poljanice, burial no. 15
38. A pair of gilted bronze earrings with three beads from the burial no. 19
39. Bisko — Poljanice, burial no. 19
40. The necklace of glass pearls from the burial no. 19
41. Bisko — Poljanice, burial no. 20
42. Bisko — Poljanice, burial no. 21
43. The burials of the sector C of the late mediaeval cementery at Bisko at Poljanice
44. Bisko — Poljanice, burial no. 23
45. Bisko — Poljanice, burial no. 24
46. Bisko — Poljanice, winter 1985.
47. The quarry of stećaks and broken roughly carved saddle-roofed stećak at Poljanice at Bisko
48. The stećak cemeteries of the Cetinska krajina (Cetina River region): 1. Zasiok, 2. Potravlje — Grudine, 3. Bitelić — Banovića gorica, 4. Satrić, 5. Hrvace — Paćina glavica, 6. Bajagić, 7. Hrvace — Krinj, 8. Lučane — Sv. Kata (St. Katherine church), 9. Sinj — Miletin, 10. Glavice — Poljakove kuće, 11. Gala, 12. Gljev, 13. Korita, 14. Otok, 15. Udovičić, 16. Grab, 17. Voštane, 18. Jabuka, 19. Vedrine, 20. Trilj — Borinovac, 21. Velić — Pudari, 22. Tijarica, 23. Strizirep, 24. Vrpolje — Medići, 25. Vrpolje — Grebčine, 26. Budimiri — Mladine, 27. Budimiri — Pištet, 28. Budimiri — Steljci, 29. Budimiri — Pisak, 30. Budimiri — Čubići, 31. Strmendolac, 32. Bisko — Poljanice, 33. Bisko — Igralište, 34. Bisko — Groblje, 35. Dicmo — Golobrig
49. The scheme of the typology and decoration of stećaks on the teritory of Cetinska krajina (I. stone slabs, II. coffins, III. saddle—roofed stećak, IV. crosses, V. antropomorphic stećaks)
50. Decorated stone slabs near St. Peter's church at Nikšić
51. Decorated stone slab from Banovića gorica at Bitelić
52. Decorated broken stone slab from the cemetery of St. Michael from Bisko
53. Decorated stone slabs from the vicinty of Imotski
54. The scheme of *Dalmatian type* saddle-roofed stećak
55. The distribution of cementeries containing the *Dalmatian type* stećaks in Dalmatia and southwestern Bosnia: 1. Rastičevska mašeta, 2. Gornja glavica, 3. Uzur glavica, 4. Ravanjska vrata — lower cementery, 5. Ravanjska vrata — upper cemetery, 6. Dvorišta, 7. Sarajlije, 8. Letka, 9. Eminovo selo, 10. Lipa, 11. Kongora, 12. Blidinjska visoravan (plateau), 13. Proložac, 14. Zagvozd — cemetery, 15. Zagvozd — Vukov greb, 16. Lokvičići — Berinovac, 17. Lokvičići — Pezine kuće, 18. Studenci, 19. Lovreč — Mramori, 20. Lovreč — Markuzina ograda, 21. Cista — Velika gomila, 22. Cista — Mala gomila, 23. Cista — Zadužbina, 24. Budimiri — Pištet, 25. Budimiri — Pisak, 2s6. Strizirep, 27. Budimiri — Steljci, 28. Strmendolac, 29. Bisko — Poljanice, 30. Voštane, 31. Korita
56. Saddle-roofed stećak from Lučane
57. Saddle-roofed stećak from Voštane Gornje (the site »Na mašete«) (south side)
58. Saddle-roofed stećak from Voštane Gornje (the site »Na mašete«) (north side)
59. Saddle-roofed stećaks of *Dalmatian type* from Trilj region (1—4. Budimiri, 5, 6. Bisko, 7, 8. Strizirep, 9. 10. Voštane)
60. Saddle-roofed stećaks of *Dalmatian type* with simple dekoration from Imotski region (1, 3, 5, 9, 10. Lovreč, 2, 4, 6, 7, 8, 11, 12. Cista)
61. Saddle-roofed stećaks of *Dalmatian type* with rich decoration from Imotski region (1—4, 9, 10. Cista, 5—7. Lovreč)
62. Saddle-roofed stećaks of *Dalmatian type* from southwestern Bosnia (1, 5, 6, 9. Ravanjska vrata, 2. Dvorišta, 3, 10. Sarajlije, 4. Eminovo selo, 7. Uzur glavica, 8. Letka, 11. Vukovsko ,12. Kongora)
63. A survey of decoration elements of saddle-roofed stećaks of *Dalmatian type* from regions
64. The scheme of chronological development of dekorativ elements of saddle-roofed stećaks of *Dalmatian type* in Dalmatia and southwestern Bosnia
65. Saddle-roofed stećak from Strizirep (south side)
66. Saddle-roofed stećak from Strizirep (north side)
67. The saddle-roofed stećak of Jerko Kustražić from Cista (now in front of Museum of Early Croatian Monuments in Split)
68. The saddle-roofed stećak of Vlkoje Bogdanić from Lovreč
69. Saddle-roofed stećak from Strizirep
70. Saddle-roofed stećak from Lovreč
71. Saddle-roofed stećak from Lovreč
72. The transport of stećaks from Poljanice at Bisko